

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND 5e jaargang, 1986 nr. 2

UW SPECIAALZAAK VOOR:

- 16e tot 19e eeuwse landkaarten
- stads- en dorpsgezichten
- geïllustreerde boeken
- kook- en kinderboeken
- oude ansichtkaarten
- oude poppen

's ochtends en 's maandags gesloten.

Parade 17a
5911 CA Venlo
Tel. 077-19000

"In de Bokkeschuur"

Voorstraat 11-13
4161 CS HEUKELUM (bij Leerdam)
telefoon 03451 - 12186

- ANTIQUARIAAT
- INLIJST- en RESTAURATIE-ATELIER
- IN- en VERKOOP VAN TOPOGRAFISCHE KAARTEN, PRENTEN EN BOEKEN (16e t/m 19e eeuw)
- BEROEPS- en BEDRIJFSPRENTEN
- INTERNATIONALE ZOEKDIENT
- CURSUSSEN en PRIVÉLESSSEN HANDBOEKBINDEN en INLIJSTEN

Lid van V.A.R. en F.G.E.

Geopend: van 14.00 tot 17.00 uur en op afspraak.
('s-donderdagdags gesloten)

CAERT-THRESOOR

Inhoud

5e jaargang, 1986 nr. 2

THEMANUMMER NEGENTIENDE-EEUWSE PROVINCIEKAARTEN

Kaart van de provincie Drenthe uit 1840 door Werneke en Brauns

Tj. Jongsma 21

De Provinciale Kaart van Zuid-Holland (1846 en 1867)

H.P. Deys 26

De voorgeschiedenis van de uitgave in 1853 van de 'Kaart van de provincie Noord-Holland'

J.R. Persman 33

Varia Cartographica 39

Besprekingen 41

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven 44

Redactie

R.C.M. Braam, drs. M.M.Th.L. Hameleers, drs. P.C.J. van der Krogt, mw. Chr.A.M. Kuyser, J.D.N. Vis, drs. J.W.H. Werner en drs. C.J. Zandvliet.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Drs. M.M.Th.L. Hameleers, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Correspondenten

Mw. L. Danckaert, Brussel; mw.dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; R.W. Karrow Jr., Chicago, Ill.; P.H. Meurer, Heinsberg (BRD); mw.dr. M. Pastoureaux, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 20,— per jaar (vier nummers), buitenland f 25,—. Losse nummers f 7.50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-72458, Postgiro-nummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr. f 100,—
halve pagina per nr. f 70,—
1/4 pagina per nr. f 50,—
Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst 10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opgenomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

Tjeerd Jongsma

Kaart van de provincie Drenthe uit 1840 door Werneke en Brauns

Inleiding

'Wij zien uit al het bovenstaande dat de aardrijkskundige kennis, van dit Gewest door de kaarten verkregen, vrij wat verder gevorderd is dan van sommige andere gewesten van Nederland.'

Dit schreef J.T. Bodel Nijenhuis in 1850 aan het slot van zijn artikel over Drentse kaarten, waarbij hij verwees naar de kaart van Drenthe uit 1840 door Werneke en Brauns, uitgegeven door het provinciaal bestuur.¹

Tussen 1835 en 1860 verscheen van iedere provincie een overzichtskaart, gemaakt op basis van kadastrale plans. In de literatuur is ruimschoots aandacht gegeven aan de achtergronden van de totstandkoming en verschijnen van deze kaarten.² Hierna zal alleen ingegaan worden op de mogelijke redenen voor de vervaardiging van een dergelijke kaart in Drenthe, de samenstelling daarvan, de gang van zaken bij het vervaardigen en verschijnen en in het kort de inhoud en kosten van de kaart.

Het gemis aan een grootschalige kaart

Mr. Daniël Jacob van Ewijck werd op 12 april 1832 benoemd tot gouverneur van Drenthe, nadat hij als hoge ambtenaar bij de afdeling Onderwijs van het Departement van Binnenlandse Zaken op een zijspoor was gezet na een conflict met de minister. Als energiek en werklustig persoon heeft Van Ewijck in zijn zeven Drentse jaren veel voor de provincie gedaan. Hij heeft vooral veel aandacht geschonken aan de verbetering van de Drentse infrastructuur door aanleg en verharding van wegen en het kanaliseren van Drenthe.³ De kanalisatie van de provincie, waarover al jaren gepraat werd en waartoe pogingen waren ondernomen, was belangrijk voor de vereningen (afvoer van turf) in oostelijk Drenthe. Het zou een stimulans zijn voor de ontwikkeling en vooruitgang van de provincie. Met het ontwikkelen van kanalisatieplannen was vooral Adriaan Kommers Pzn.,⁴ van 1836 tot 1849 hoofd-ingenieur van 's Rijks Waterstaat in Drenthe, bezig.⁵ We kunnen ons voorstellen dat zowel Van Ewijck als Kommers bij deze activiteiten behoefte hebben gehad aan een grootschalige kaart van Drenthe ter ondersteuning van hun plannen. Een dergelijke grootschalige en betrouwbare kaart was echter niet voorhanden. De gedrukte provinciekaarten tot die tijd vertoonden veelal nog het gebrekkige beeld van Drenthe naar de kaart van Pijnacker uit 1634.

Het gemis, en dus de behoefte aan een grootschalige kaart voor administratief gebruik, zoals Gedeputeerde Staten het later omschrijven, zal des te meer naar voren zijn gekomen nadat de 'Kaart van de provincie Groningen in 1835' door J.H. Jappé op de schaal 1:50.000 verschenen was. Deze kaart werd dan ook als voorbeeld genomen voor de vervaardiging van een soortgelijke kadastrale overzichtskaart van Drenthe, 'waarop alle gemeenten op gelijke schaal voorkomen en in meer bijzon-

Titel van de kaart.

derheden worden voorgesteld dan er op de kadastrale verzamelingsbladen voorkomen',⁶ en waartoe Van Ewijck de aanzet heeft gegeven.

De samenstelling

De aanvangsdatum van de werkzaamheden kan gesteld worden op 17 maart 1837. Van Ewijck laat dan een circulaire uitgaan naar de Drentse gemeenten, waarin hij meedeelt dat, met goedvinden van G.S., een provinciale kaart, op basis van de kadastrale opmetingen, vervaardigd zal gaan worden.

Anthonij Werneke Cz.,⁷ boekhouder bij het kadaster, is belast met de door veranderingen noodzakelijke herziening van de opmetingen. De burgemeesters en ingezetenen, bekend met de situatie ter plaatse, worden verzocht om Werneke hiertoe alle mogelijke inlichtingen te verstrekken, 'opdat de kaart de meest mogelijke volkomenheid bereikt'.⁸

De minister van Financiën, onder wie het kadaster ressorteert kom in augustus 1837 met een aantal opmerkingen tegen de herziening van de kadastrale stukken. Hij vindt dat niet noodzakelijk, omdat de stukken dagelijks worden bijgehouden in Assen. Van Ewijck rechtvaardigt zijn besluit voor herziening door drie redenen, voortkomend uit de gesteldheid van de provincie, aan te voeren. Markegronden, vaak uitgestrekte heide- en veenvelden, komen dikwijls voor als één perceel op de plans als ongedeelde markebezit. Aanleg van nieuwe wegen en verleggen van oude wegen komen daarin vaak voor, maar zijn geen perceelsveranderingen en worden dus niet bijgehouden op de plans. Dat geldt ook voor veranderingen als aanleg of verlenging van vaarten en wijken voor afvoer van turf in de reeds verdeelde en perceelsgevoel gekarteerde (veen)marken. Deze veranderingen vindt Van Ewijck wel van belang voor een kaart,

bestemd voor administratief gebruik. Herziening is ook nodig doordat het werk aan de plans grotendeels wordt verricht door ambtenaren, afkomstig uit de 'Waalsche Provinciën', en dus onbekend met de streek en de taal. Hierdoor komen fouten voor als onjuist gespelde benamingen, niet tot de oorsprong gekarteerde belangrijke kleine stroompjes, die voor de provincie van groot belang zijn, en weglating van goede wegen en afbeelding van 'onnutte bijwegen' op de heidevelden.

De gouverneur bericht in zijn antwoord van 6 september 1837 tevens dat de vervaardiging en uitgave van de kaart zal gaan op dezelfde manier als Jappé's kaart en dat de werkzaamheden met het tekenen van gemeentegewijze kaarten reeds begonnen is door een tekenaar van de Waterstaat onder toezicht van kadasterambtenaren.⁹ Het feit dat een niet aan het kadaster verbonden ambtenaar belast is met het tekenen van de kaart veroorzaakt nog enig protest bij de minister, omdat dan de 'enige en kostbare minuutplans' aan anderen ter beschikking gesteld worden. De minister stelt echter de gouverneur voor om hierover overleg te plegen met de inspecteur provinciaal bewaarder van het kadaster. Dat gebeurt en Anthonij Ewoud Jan Bertling belast zich met het toezicht op de samenstelling, hetgeen in februari 1838 aan de minister wordt meegedeeld.¹⁰

Een andere bron van moeilijkheden met de minister van Financiën vormt de secundaire driehoeksmeting. Over het plan daarvan, getoetst aan de triangulatie van Krayenhoff, met een opgave van de voor elke plaats verkregen afstanden tot de aangenomen meridiaan en perpendicular en de aanduiding van gezichtspunten daartoe, wordt in maart 1838 informatie gevraagd aan de gouverneur. Bertling schrijft hierover aan de gouverneur dat er geen secundaire driehoeksmeting is verricht en dat derhalve de gevraagde opgaven niet verstrekt kunnen worden. Indien dat toch vereist wordt, dan moet Werneke alsnog 'gonometrische waarnemingen' verrichten, waarvoor volgens Bertling geen tijd is. Bovendien vindt hij dat de tijd en kosten daarvan niet opwegen tegen het nut voor de kaart.

Van Ewijck houdt deze brief van Bertling 'in advies', hetgeen betekent dat er geen besluit genomen is over een mogelijk antwoord aan de minister.¹¹

De reden daarvoor blijkt echter later, wanneer in 1841 de secundaire driehoeksmeting opnieuw ter sprake komt.

De (inmiddels nieuwe) gouverneur wordt in augustus 1841 door de minister opnieuw gevraagd het plan van de secundaire driehoeksmeting, met de daarbij behorende opgaven, in te zenden, tezamen met informatie over de kaart. Op verzoek van de gouverneur schrijft Werneke hierover een nota, waarin hij een beschrijving geeft van de opgenomen details. Werneke meldt verder dat voor de kaart op de schaal van 1:50.000 in vier bladen gebruik gemaakt wordt van de projectie van Flamstead, omdat deze 'de gedaante van het terrein het minst misvormd'. Een gradenrand zal de kaart omsluiten. Werneke vervolgt zijn nota met opmerkingen over het plan van driehoeksmeting, dat niet te leveren is, waarbij hij verwijst naar de correspondentie uit 1838. Volgens Werneke is daarna ook geen opdracht verstrekt tot het doen

van de bedoelde driehoeksmeting. Vervolgens zoekt de gouverneur tevergeefs naar de stukken uit maart 1838, waarna hij zijn voorganger Van Ewijck, die nu als gouverneur in Noord-Holland werkt, om informatie verzoekt.¹² Van Ewijck antwoordt dat hij geen stukken over de provinciale kaart in zijn bezit heeft en dat indertijd geen secundaire driehoeksmeting is verricht, omdat dat volgens hem niet gevraagd was. Ook de middelen ontbraken daarvoor bij de provinciale administratie. De bedoeling van de minister was, aldus Van Ewijck, dat de kadastrale metingen met een voldoende nauwkeurigheid voor de schaal van de kaart aangesloten moesten worden op de triangulatie van Krayenhoff om deze zo met elkaar in verband te brengen. Werneke heeft dat werk indertijd verricht en deze zou dat in een nota uitwerken, 'tot justificatie van de naauwkeurigheid der kaart', die Van Ewijck echter tot zijn vertrek uit Drenthe niet ontvangen heeft. Hierin vinden we dus de reden voor het niet beantwoorden van de minister in 1838.

Opnieuw schrijft Werneke, op verzoek van de gouverneur, hierover weer, of nog, een nota, echter grotendeels gelijk aan zijn eerste. Hij gaat overigens wel uitgebreider in op de samenstelling van de kaart. Werneke beschrijft dat hij de kadastrale verzamelkaarten op de schaal 1:50.000 in de gemeenten met ingezetenen, bekend met de situatie ter plaatse, heeft nagegaan voor de opgetreden veranderingen. In Friesland en Overijssel is ter plaatse de kadastrale opmetingen bekeken en zijn daaruit gegevens overgenomen. Jappé's kaart heeft gediend voor de Groninger details. Daarna zijn, om uit de verbeterde verzamelkaarten een provinciale kaart te maken, uit Krayenhoff's driehoeksnets zes Drentse torenpunten en vijf torenpunten uit de aangrenzende gebieden overgenomen. Zelf heeft Werneke, door zijn bekendheid met de ligging van de plaatsen in Drenthe, nog acht Drentse torenpunten kunnen koppelen aan het driehoeksnets van Krayenhoff. Deze veertien Drentse torenpunten zijn op de kaart gebracht, waarna rondom de verbeterde verzamelbladen de omtrekken en torens van aangrenzende gemeenten zijn opgebracht door aansluiting van gemeenschappelijke grenzen. Verschillende gemeenten werden zo op hetzelfde blad samengevoegd, waardoor twee of meer torenpunten op het blad voorkwamen. De gemeenten werden dan 'in derzelve verband op de groote kaart' overgebracht door vergelijking van de door constructie verkregen afstanden en de berekende lengte. Dit laatste werd aangehouden in geval van verschillen.¹³

Deze nota van Werneke wordt in januari 1842 verzonden naar de minister, die J.H. Kips, ingenieur-verificateur van het kadaster van het Rijk,¹⁴ om commentaar verzoekt. Kips heeft kritiek op de veronderstelde nauwkeurigheid van de kaart, wijst op de tekortkomingen bij de berekeningen en oordeelt negatief over de wijze waarop de torenpunten op de kaart zijn aangebracht in verband met de gebruikte projectie. Werneke weerlegt de kritiek van Kips door er op te wijzen dat de berekeningen niet bedoeld waren voor het samenstellen van een secundaire driehoeksmeting en gaat uitgebreid in op de projectie van Flamstead. In augustus 1842 gaat dit antwoord van Werneke naar de minister. De gouverneur uit

daarbij de hoop dat de minister hiermee genoeg neemt, gezien de vorderingen tot nu toe.¹⁵ De minister laat het hier dan ook bij.

Uit de kwesties rondom de driehoeksmeting is de werkwijze van Werneke duidelijk geworden en komt ook naar voren dat de minister van Financiën getracht heeft op kosten van de provincie een secundaire driehoeksmeting te laten verrichten, waardoor de kadastrale metingen, na aansluiting op Krayenhoffs driehoeksnet, ook voor andere dan kadastrale doeleinden gebruik zouden kunnen worden.

Het teken- en graveerwerk

Intussen waren de werkzaamheden aan de kaart doorgaan. Werneke zal in het eerste halfjaar van 1838 al klaar geweest zijn met de verbetering van de kadastrale verzamelbladen op de schaal 1:50.000. De gouverneur geeft hem in juni 1838 toestemming om in Friesland de kadastrale metingen te raadplegen.¹⁶ In juli 1838 bericht Van Ewijck aan de minister dat de gemeentegewijze tekeningen op gelijke schaal, gemaakt door Jannes Christiaan Brauns,¹⁷ tekenaar bij 's Rijks Waterstaat, klaar zijn en dat begonnen is aan het met elkaar in verband brengen van die tekeningen op vier 'gehele velsbladen'.¹⁸ In oktober 1838 krijgt Werneke toestemming om de kadastrale metingen in Overijssel te raadplegen. Werneke is dan al in Friesland geweest.¹⁹

In maart 1839 is het zover dat het eerste getekende blad naar de graveurs Van Baarsel & Tuyn te Amsterdam wordt gezonden. Met de graveurs waren blijkens de begeleidende brief door hoofd-ingenieur Kommers al mondeling afspraken gemaakt inzake het graveren. De gouverneur vraagt nu echter een offerte voor graveren en ook drukken, want waarschijnlijk onderhielden de graveurs voor de gouverneur de contacten met de drukkers Wed. A. Koning en J.F. Brugman. Van Ewijck vraagt eveneens naar de oplage en kosten daarvan en in verband daarmee, of de kaart mogelijk buiten Drenthe nog kopers zal trekken.²⁰ In de offerte (behalve de graveerprijs verschillen de opgegeven prijzen niet van de rekeningen: zie staat van kosten hierna) schrijven de graveurs dat zij moeilijk antwoord kunnen geven over het aantal kaarten dat buiten Drenthe verkocht kan worden, hoewel zij verwachten dat de kaart wel 'vele liefhebbers zal vinden'. Geadviseerd wordt verder de oplage niet te hoog te stellen, zodat veranderingen in het kaartbeeld sneller in volgende uitgaven verwerkt kunnen worden. De graveerprijs, f 200,00 per plaat, die de graveurs willen berekenen, omdat zij concluderen dat de Drentse kaart meer werk zal vergen dan de kaart van Jappé, wordt niet door de gouverneur geaccepteerd. Hij vindt die prijs te hoog, ook omdat mondeling al een bedrag van f 150,00 was overeengekomen op basis van Jappé's kaart. Bovendien verwacht de gouverneur minder werk aan de Drentse kaart vanwege het voorkomen van uitgestrekte heidevelden, die volgens afspraak niet bewerkt zullen worden, terwijl de kaart van Jappé overal bewerkt is. Van Ewijck is echter bereid f 175,00 per plaat te betalen ter beëindiging van het geschil. Met die prijs gaan de graveurs in mei 1839, enigszins morrend,

accord. De oplage wordt daarna bepaald op 125 exemplaren.²¹

Na december 1839 verandert er het een en ander aan het toezicht op de vervaardiging. Van Ewijck gaat per 1 januari 1840 als gouverneur naar Noord-Holland en hoofd-ingenieur Kommers gaat zich dan nadrukkelijk bemoeien met het toezicht op het graveer- en drukwerk, waarschijnlijk omdat de nieuwe gouverneur, J.D. graaf van Rechteren, pas op 18 juni 1840 wordt benoemd.²² Tussen Kommers en de graveurs is een uitgebreide briefwisseling ontstaan.²³ Deze correspondentie geeft een aardig beeld van de moeizame weg naar de voltooiing van de kaart. De graveurs besteden namelijk niet de meeste aandacht aan de Drentse kaart. Dat komt allereerst tot uitdrukking wanneer we de data bekijken waarop de getekende bladen verzonden worden, daarna de proefdrukken worden ontvangen en als laatste de 125 afdrukken van ieder blad klaar zijn.

Het tweede getekende blad wordt verzonden in juni 1839. De proefdrukken van de eerste twee bladen worden ontvangen in respectievelijk mei 1840 en februari 1841. De 125 afdrukken van deze bladen worden in respectievelijk juli 1840 en mei 1841 afgeleverd. Het derde getekende blad wordt tussen juli en oktober 1840 verzonden. Proefdrukken daarvan worden in oktober 1842 en januari 1843 ontvangen en de 125 afdrukken in maart 1843. Het vierde getekende blad tenslotte wordt in juli 1841 naar Amsterdam verzonden, proefdrukken daarvan worden in april 1843 ontvangen en de 125 afdrukken van het laatste blad zijn in juni 1843 klaar.

Kommers is uiteraard niet tevreden met deze gang van zaken en schrijft herhaaldelijk naar Amsterdam over de vraag wanneer hij de proefdrukken kan verwachten, waarbij hij zowel zijn ongenoegen als dat van de gouverneur en G.S. over de langzame vorderingen meedeelt. Als redenen hiervoor melden de graveurs een ongeluk met het derde blad, waardoor zij bijna alles opnieuw moesten graveren en het feit dat zij alles zelf moeten bewerken, zonder enige assistentie, gepaard gaande met drukke werkzaamheden.

Na de voltooiing

De kaart van Drenthe kwam dus ruim zes jaar na aanvang van de werkzaamheden gereed en kon eindelijk gebruikt worden voor het doel waarvoor het gemaakt werd. Voor 'administratief' gebruik in Drenthe en het beter doen bekend worden van deze 'te weinig gekende, pas ontluikende en voor nog zoo vele ontwikkeling vatbare Provincie' buiten Drenthe. G.S. besluiten in juni 1843 dan ook de kaart te verzenden aan diverse personen en instellingen, o.a. verschillende leden van het Koninklijk Huis, de Staten-Generaal, ministers, overheidsinstellingen in Drenthe en Den Haag, Provinciale Staten en gemeentebesturen in Drenthe, waardoor de 'opheffing van Drenthe uit den staat van onvruchtbaarheid en verachtering, waarin hetzelfde sedert al te lang verkeert', bevorderd zal kunnen worden. De resterende exemplaren zullen volgens het besluit van G.S. verkocht worden voor f 16,00 per stuk, ver beneden de kostprijs, wan-

- kaarten van Nederland 1750-1850 (Groningen, 1963), p. 75-76;
- S.J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, *Geschiedenis der kartografie van Nederland van den Romeinschen tijd tot het midden der 19de eeuw* ('s-Gravenhage, 1947), p. 95-97.
3. M.G. Buist, Daniël Jacob van Ewijck, een voortvarende gouverneur van Drenthe 1832-1839, in: P. Brood e.a., *Vergezichten op Drenthe. Opstellen over Drentse geschiedenis* (Meppel, 1983), p. 69-89.
  4. Zie over Adriaan Kommers Pzn.: P.C. Molhuizen e.a., *Nieuw Nederlandsch Biografische Woordenboek* (Leiden, 1924), deel VI, kolom 892-893.
  5. D. Huizing, *Opkomst en ondergang van het 'Algemeen Plan van Kanalisatie der Provincie Drenthe', een aspect van de waterstaat in de provincie Drenthe in de periode 1815-1850* (referaat Rijksuniversiteit Groningen 1982).
  6. P. Brood, *De archieven van het Provinciaal Bestuur van Drenthe sinds 1814*, (z.pl., 1975), Archief van Gedeputeerde Staten, inv.nr. 2 (Verbalen G.S.), 6-9-1837, nr. 26, en Archief van de Gouverneur . . ., inv.nr. 3 (Verbalen Gouverneur), 6-9-1836, nr. 6.
  7. Anthonij Werneke Cz., geboren Amersfoort 28-7-1806, in 1827 landmeter, vanaf 1833 werkzaam bij de Provinciale Bewaring van het Kadaster in Drenthe, respectievelijk als landmeter, boekhouder, tekenaar en landmeter (Verbalen Gouverneur, 4-1-1842, nr. 74: Staat van personele beschrijving der ambtenaren bij de bewaring van het Kadaster aangesteld, dienstjaar 1842). Werneke werd per 15-3-1844 rijksontvanger der directe belastingen te IJsselmuiden c.a., per 24-10-1862 te Delfzijl c.a. in dezelfde functie en eveneens als zodanig per 28-4-1873 te Appingedam (*Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden voor 1862, voor 1868 en voor 1876*), waar hij overleed op 9-10-1879 (Rijksarchief in Groningen, Burgerlijke Stand Appingedam, overlijdens 11-10-1879).
  8. Verbalen Gouverneur 17-3-1837, nr. 18.
  9. Verbalen Gouverneur 17-8-1837, nr. 7 en 6-9-1837, nr. 6.
  10. Verbalen Gouverneur 2-11-1837, nr. 2 en 12-2-1838, nr. 20; Anthonij Ewoud Jan Bertling, geboren Groningen 29-6-1781, overleden Assen 5-1-1851 (*Ommelander Geslachten. Het nageslacht van Jacob Sijbolts en Geertruid Cornelis* (z.pl., z.j.), deel II, p. 1080). Na een militaire loopbaan van 1794-1810, vervulde hij vanaf 1811 diverse functies bij de dienst der belastingen, o.a. bij het Kadaster in Groningen. Vanaf 1826 inspecteur ingenieur-verificateur, later inspecteur provinciaal bewaarder van het Kadaster.
  11. Verbalen Gouverneur 19-3-1838, nr. 8, 20-3-1838, nr. 13: de betreffende stukken zijn niet in deze verbalen aanwezig, maar in het verbaal genoemd in noot 12.
  12. Verbalen Gouverneur, 4-10-1841, nr. 5666, waarin naast de stukken uit augustus 1841 ook een afschrift van de brief van Bertling in 1838, waarschijnlijk naar de minuut van de brief uit het (niet meer aanwezige) archief van het Kadaster.
  13. Gouverneur verbalen 18-10-1841, nr. 5993 en 24-1-1842, nr. 520: Van Ewijck vermeldt in zijn brief ook dat hij indertijd lid geweest is van de Commissie belast met het onderzoek tot uitvoering van een algemeen topografische kaart der Nederlanden (Commissie De Man) en dat deze Commissie na drie jaar overleg was gestuit op de onmogelijkheid van de uitvoering van een secundaire driehoeksmeting vanwege de onwil van het Rijk, gezien de enorme kosten en tijd die dat werk zou vergen. Van Ewijck constateert daarbij dat, in verband met het doel van de Commissie, de indertijd begane fout door de kadastrale metingen te laten plaatsvinden 'zonder primitieve aansluitingen op de groote triangulatie' onoverkomelijk scheen.
  14. J.H. Kips heeft zelf ook een aantal kaarten vervaardigd op basis van kadastrale plans. Zie daarvoor: Koeman, *Handleiding*, p. 101-102, 106.
  15. Verbalen Gouverneur 21-3-1842, nr. 2071 en 9-8-1842, nr. 5394.
  16. Verbalen Gouverneur 2-6-1838, nr. 17.
  17. Jannes Christiaan Brauns, geboren Groningen 25-1-1803, overleden Assen 7-5-1878 als opzichter bij de (rijks)waterstaat (Rijksarchief in Drenthe, Burgerlijke Stand Assen, overlijdens 8-5-1878).
  18. Verbalen Gouverneur 31-7-1838, nr. 15.
  19. Verbalen Gouverneur 2-10-1838, nr. 3.
  20. Verbalen Gouverneur 9-3-1839, nr. 18.
  21. Verbalen Gouverneur 6-4-1839, nr. 17, 14-5-1839, nr. 3 en 25-5-1839, nr. 15.
  22. J.D. graaf van Rechteren was gouverneur tot 15-10-1840. Hij werd per 8-10-1840 opgevolgd door jhr. F. van Haren-carspel Eckhardt, die overleed in 1842, waarna L.N. graaf van Randwijck met ingang van 1-8-1842 als gouverneur benoemd werd (A.J.C. Rüter, *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849, eerste deel, periodieke rapporten 1840-1842*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, derde serie, no. 75 (Utrecht, 1941), p. XXXIII-XL).
  23. De correspondentie tussen Kommers en de graveurs is te vinden in: J.E. Ennik, *Inventaris van het archief van de Dienst der Rijkswaterstaat in de provincie Drenthe* (z.pl., z.j.). Getypt, inv.nrs. 16-18 (ingekomen stukken 1839-1843) en 44-47 (minuten van uitgaande stukken 1839-1843).
  24. Verbalen G.S. 27-6-1843, nr. 848.
  25. Verbalen G.S. 9-12-1843, nr. 1535.
  26. Willehad Kocks, *100 jaar Hierarchie in Drenthe* (z.pl., 1953), p. 48.
  27. Deze gegevens uit: Archief Gedeputeerde Staten, inv.nr. 32 (Staten van provinciale uitgaven, 1834-1850) en inv.nr. 34 (Registers van mandaten, 1836-1850).

SUMMARY

Map of the Province of Drenthe 1840 by Werneke and Brauns

Between 1835 and 1860, a general map of each province was made based on ordnance survey maps. The publication of a map of Drenthe on scale 1:50.000 in four sheets probably finds its reasons in the provincial government's lack of a reliable large-scale map to be used for development planning. The map's maker, A. Werneke Cz., started work in 1837, not without initial difficulties as he came to grips with central government authorities over the use of ordnance survey maps and not having executed a secondary triangulation to ensure the map's accuracy. The reports on these difficulties shows us the way Werneke worked and particulars of the map.

The sheets drawn by J.C. Brauns were ready in 1839 (first and second), 1840 (third) and 1841 (fourth), after which they were engraved on copper plates by Van Baarsel & Tuyn of Amsterdam. Those engravers were in no hurry at all, as the dates of arrival of the proof sheets demonstrate. The sheets printed by Wed. A. Koning & J.F. Brugman of Amsterdam became available in 1840 (first), 1841 (second) and 1843 (third and fourth). The total run counted 125 copies, of which approx. 90 were presented by the provincial government to various individuals and government authorities in order to bring Drenthe to their attention. The year in which the separate sheets were printed is important for a judgement of the map's reliability. Data were added to the map to the last moment, in particular to the fourth sheet.

The article is concluded by a list of the costs involved in drawing and publishing the map.

De Provinciale Kaart van Zuid-Holland (1846 en 1867)

Kaart van de provincie Zuid-Holland. Schaal 1:50.000, opgemaakt op last van de Provinciale Staten van Zuid-Holland, door I.A. Margadant en A.C. Nunnink. Lithografie en lith. druk van J.M. Huart (1846). 9 bladen van 71 x 53 cm. Oplaat 300 ex. Tweede herziene editie van dezelfde stenen (1867). Steendruk van J. Smulders en Cie. (oplaag 500 ex.).¹

Inleiding

De vele karteringswerkzaamheden, die in Nederland aan het begin van de negentiende eeuw, zowel aan militaire (Krayenhoff, Van Gorkum, De Man), als een burgerlijke zijde (het kadaster) een groot opgezet karakter droegen, hebben aanvankelijk niet geleid tot de samenstelling van een integrale kaart van ons land. Merkwwaardigerwijze hebben de laatstgenoemde karteringen, hoewel daartoe niet bedoeld, de basis gevormd voor een belangrijke kaartproductie op provinciaal niveau. Hier is echter nog weinig onderzoek naar verricht.

Zo is tot nog toe weinig bekend geworden van de provinciale kaart van Zuid-Holland van 1846. Netscher gaat in zijn korte beschrijving toch nog vrij diep in op (de eerste druk van) deze kaart, maar uiteindelijk is de informatie zeer summier. Fockema Andreae en Van 't Hoff vermelden de kaart weliswaar en Koeman noemt nog de maker Huart, vermoedelijk naar Netscher, overige gegevens echter, evenals het bestaan van de tweede editie (1867) werden nog nergens gepubliceerd. Van de provinciale kaarten uit de eerste helft van de vorige eeuw is slechts die van Gelderland goed bestudeerd. In zijn voortreffelijke beschrijving, behorend bij de facsimile-uitgave heeft Sijmons veel bijzonderheden over deze kaart gegeven, hoewel hier vermoedelijk geen archiefonderzoek aan vooraf is gegaan. De ontstaansgeschiedenis van de kaarten van Drenthe en van Noord-Holland zijn elders in dit nummer beschreven.

Kadaster

Over het ontstaan van de provinciale kaarten in het tweede kwart van de vorige eeuw noemen zowel Fockema Andreae en Van 't Hoff, als Koeman (1963 en 1983) de toentertijd groeiende civiele behoefte aan dergelijke kaarten, waarop de minister van Binnenlandse Zaken na 1840 de provinciale besturen aanspoorde, fondsen ter beschikking te stellen om, gebruik makend van de kadastrale plans, kaarten van hun gewesten te doen vervaardigen op een schaal van 1:50.000.

Deze aansporing is voor wat betreft Zuid-Holland moeilijk te achterhalen, daar de stukken dienaangaande vernietigd zijn. Wel wordt in het register op de ingekomen stukken van de provincie over het tweede kwartaal 1839² vermeld het op 13 juni ingekomen verzoek van de Hoofdinspecteur van het kadaster, 'het ontwerp tot daarstelling van eene algemeene Kaart van Zuid-Holland in de Vergadering van de Staten van Holland te brengen'. In de begeleidende groslijst van de ter vergadering van 13 juli 1839 te behandelen stukken wordt de inhoud van een brief d.d. 5 juli 1839 omschreven als 'Vervaardiging van eene provincialen kaart'.³

De missive van 5 juli 1839 wordt behandeld in de vergadering van Gedeputeerde Staten (G.S.) van Zuid-Holland van 17 januari 1840,⁴ waaruit blijkt dat G.S. van Noord- en Zuid-Holland⁵ worden gemachtigd tot het vervaardigen van een provinciale kaart. Na deliberatie gaat de vergadering over tot het benoemen van een 'Commissie voor de vervaardiging der provinciale kaart', welke zal bestaan uit de statenleden jhr. L.R. Gevaerts en mr. C.B. Nederburgh en voorts de hoofdinspecteur van het Kadaster des Rijks Van Hoorn van Buijt, de ingenieur-verificateur van het kadaster J.H. Kips en de hoofdinspecteur van de waterstaat in Zuid-Holland J.A. Beyerinck. Als secretaris wordt toegevoegd de landmeter S.W. van de Nooraa. Omdat gebleken was, dat men in Noord-Holland reeds met een provinciale kaart bezig was, wordt de beide statenleden opgedragen, diezelfde maand te Lisse met een commissie uit G.S. van Noord-Holland te beraadslagen, 'ten einde omtrent de schaal van de kaart, de bladen, de grensteekenen, de in de kaart te brengen kantonnale, school-, waterstaats- en andere verdeelingen, enz. over één te komen'.

Er blijkt slechts zeer langzaam vordering te komen in de werkzaamheden en pas in 1843 worden wij enigszins nader geïnformeerd. In de gedrukte notulen van Provinciale Staten (P.S.) van 4 juli 1843⁶ wordt medegedeeld, dat de kaart *negen* bladen zal bevatten. Wat de constructie en tekening betreft, zijn *drie* bladen geheel en *drie* bijna voltooid terwijl *twee* bladen reeds voor een groot gedeelte zijn vervaardigd en een aanvang met het titelblad zal worden gemaakt. 'Men vleit zich, dat binnen ongeveer vier maanden tijds, de zamenstelling, teekening en beschrijving der kaart geheel zal zijn afgelopen.' Deze uitspraak blijkt in een wel wat overmoedige stemming te zijn geponeerd, want in een brief van 26 januari 1844,⁷ gericht aan de minister van Financiën, wordt geschreven dat de kadastrale minuutkaarten, waarvan de verzamelkaarten tot de samenstelling van de kaart van Zuid-Holland strekken, inmiddels naar de hypotheekbewaaringen zijn overgebracht waardoor men niet in staat is met de vervaardiging van de kaart behoorlijk voort te gaan. Met goedkeuring van de minister echter worden in februari 1844 de bewaarders der hypotheeken, waar deze kadastrale minuutkaarten worden beheerd, aangeschreven om de verzamelkaarten in te zenden.⁸

Over de makers worden wij slechts summier geïnformeerd. Hoewel helaas de originele stukken ontbreken,⁹ blijkt¹⁰ dat er een tweetal mandaten wordt afgegeven voor de vervaardiging van de kaart, en wel aan I.A. Margadant, tekenaar bij het kadaster en aan A.C. Nunnink, 'als voren'. Eerstgenoemde ontvangt f 19 en later nog f 280, Nunnink krijgt f 200.

Het begint nu trouwens wel menens te worden, want in 1844 wordt voor het eerst in de begroting voor de provincie Zuid-Holland een post van f 6800 opgenomen wegens 'Onkosten voor het vervaardigen eener Provinciale Kaart, volgens de Kadastrale uitkomsten'. Men is nu ook zo ver gevorderd, dat tot de gravure in steen en het drukken van 'dezelve' kan worden overgegaan. Deze werkzaamheden worden door de commissie opgedragen aan Joannis Marinus Huart, lithograaf te 's-Gravenhage. Het contract¹⁰ is gelukkig bewaard gebleven. Hij moet o.m. zelf voor de beste soort van grauwe stenen zorgen. Inmiddels wordt het (1846) tijd om de grootte van de oplaag en de prijs vast te stellen. Informatie wordt ingewonnen bij de provincie Gelderland: de oplaag van de provinciale kaart van Gelderland van Van Kuijk bedroeg 400 stuks, de verkoopprijs van de 15 bladen was vóór de intekentermijn f 15, na 15 maart 1843 f 20.¹¹ Medio 1846¹² wordt aan de Staten medegedeeld dat zes bladen in gereedheid zijn en dat de kaart op 15 augustus a.s. zal worden geleverd. Deze belofte blijkt wel ongeveer nagekomen te zijn, in elk geval wordt in 1847 in de zomervergadering van P.S.¹³ medegedeeld, dat de kaart in negen bladen in goede orde is afgewerkt en afgedrukt in een oplaag van 300 exemplaren. Omdat men problemen ziet bij de verkoop in eigen beheer, wordt besloten de voorhanden exemplaren middels een publieke verkoop bij inschrijving te laten geschieden. Er worden vijftientig exemplaren gereserveerd ten dienste van het Provinciale Gouvernement en t.b.v. de leden van de commissie, belast geweest met de zorg van de vervaardiging der kaart.

De voorgenomen verkoop van de kaart heeft geen gunstig resultaat opgeleverd en medio 1848 wordt besloten het restant van de kaarten via de boekhandel Gebr. Van Cleeff te 's-Gravenhage te laten verkopen. Deze had van een viertal kandidaten het voordeligste aanbod gedaan, namelijk een commissieloon van slechts 15%. Het bleek een verstandig besluit geweest te zijn, want reeds het eerste jaar werden er 69 kaarten verkocht. In 1849 werden er weer 34 verkocht, het jaar daarop echter slechts 10. Het gehele rendement anno 1850 bleek f 1.152,60 te hebben bedragen.

De tweede editie van 1867

Over het verloop van de voorbereidingen van de tweede editie van de kaart zijn veel meer gegevens bewaard gebleven. In het begin van de zestiger jaren blijkt de kaart dan toch uitverkocht te geraken. De hoofdingenieur van het 10de district (Zuid-Holland) van de waterstaat, nog steeds J.A. Beyerinck, neemt begin oktober 1864 contact op met twee leden van G.S. en bespreekt met hen een eventuele nieuwe uitgave van de kaart. Het resultaat is een gesprek met de chef van het Topografisch Bureau te 's-Gravenhage, de lt.kol. Besier, die de leiding heeft gehad van de toen compleet verschenen 'grootte Topografische Kaart van het Rijk'. Deze ziet echter geen mogelijkheden om een nieuwe provinciale kaart te vervaardigen uit de grote topografische kaart. Het idee komt dan naar voren, om de oude stenen te gebruiken na het aanbrengen van bijwerkingen en verbeteringen, in het

bijzondere betreffende de in 1857 gewijzigde gemeentegrenzen. Hoewel men van mening is, dat de 'geodetische vorming' van de oude kaart niet met voldoende zorg zou zijn samengesteld, achtte men dit bij een speciale gewestelijke kaart ook niet nodig. Beyerinck komt daarop met een rapport, waarin hij twee mogelijkheden opnoemt om 'in de door uitverkoop ontstane behoefte aan eene nieuwe kaart der Prov. Zuid-Holland' te voorzien. Ten eerste zou de grote topografische kaart van het Rijk als grondslag kunnen dienen voor een geheel nieuwe provinciale kaart. 'Aan de andere kant bevatten de bladen van de stafkaart vele voorwerpen, die men op een provinciale kaart liever mist' en slechts verwarring zouden veroorzaken. 'De bladen van de Rijks stafkaart zouden dus geheel moeten worden omgewerkt en op nieuwe steenen moeten worden overgebracht, dat veel tijd en niet minder geld zou kosten.' Eenvoudiger is het, aldus het rapport, de stenen van de bestaande kaart door uitslijping bij te werken met inachtneming van de nieuwe gemeentegrenzen, de nieuwe grensscheidingen der provincie aan de zijde van Noord-Holland, inclusief de bijvoeging van Leimuider en tevens al die werken van het Rijk, die sedert de eerste editie zijn aangelegd of in uitvoering zijn. Beyerinck stelt voor, een stel bladen van de bestaande provinciale kaart te zenden naar de verschillende kantoren der bewaring van het kadaster en der hypotheek om door landmeters, belast met de bureaudienst de gemeentegrenzen te laten corrigeren. Onder leiding van hemzelf en van de ing. Augier zou, aan de hand van de nieuwe topografische kaart en andere speciale kaarten, bijwerkingen en veranderingen in rood moeten worden aangebracht waarna de bladen door de verschillende arrondissements-ingenieurs met de uiterste nauwkeurigheid moeten worden nagezien en bijgewerkt, in het bijzonder hetgeen onder hun leiding is uitgevoerd of in bewerking is, zoals de Nieuwe Merwede, de verbeterde uitwatering van de Linge, de verbeterde waterweg van Rotterdam naar zee en de rivierverbeteringen in het algemeen.

Niet iedereen blijkt even enthousiast te zijn. In G.S. geeft jhr. Van den Berch van Heemstede de voorkeur aan de 'Stafkaart' en er zou bij 'den uitgever van de Kaart der Staf' moeten worden geïnformeerd naar de kosten van een opdruk in kleur van de gemeentegrenzen. Er is echter op de begroting voor 1865 reeds een p.m. post uitgetrokken voor een nieuwe oplage en er wordt besloten aan P.S. een voorstel te doen met betrekking tot de uitgave der provinciale kaart. Dit blijkt onverkort het voorstel-Beyerinck te zijn, met de toevoeging dat de nageziena bladen in handen moeten worden gesteld van 'een der voornaamste lithografen of industrieëlen in dit vak, nadat omtrent den prijs zal zijn overeengekomen', ten einde een keuze te kunnen maken tussen het door uitslijpen, veranderen en bijtekenen van de nog voorhanden stenen, òf het uitgeven van een nieuwe kaart.¹⁴ Na veel discussie wordt besloten de stukken terug te zenden naar G.S. met uitnodiging 'om een onderzoek in te stellen omtrent de mogelijkheid om, met betrekking tot vroegere of plaatselijke gesteldheden en tegenwoordige toestanden, meerdere en daaronder ook tijdrekenskundige aanwijzingen op die kaart te doen stellen'.

Van belang voor de wijzigingen op de kaart is het feit, dat Beyerinck per november 1864 is belast met de directie van de werken, behorende tot de vorming der Nieuwe Merwede en de beteugeling der killen (de Biesbosch), óók over het in Noord-Brabant gelegen gedeelte van deze werken.¹⁵

In de zomervergadering van P.S. staat begin 1865 de provinciale kaart op de agenda. G.S. blijven bij hun eerder uitgebracht advies en herhalen min of meer de argumenten: men wil zich hoofdzakelijk bepalen tot de actualiteit. De beste grondslag voor een kaart in diverse met name genoemde opzichten is de zgn. stafkaart. Deze bevat echter te veel aanwijzingen terwijl andere ontbreken. De wensen van P.S. kunnen worden onderscheiden in *statistische* en *geografisch-geschiedkundige*. De statistische gegevens kunnen in cijfers op de kaart worden aangegeven indien overigens niet te veel aanwijzingen worden gewenst. Wat de waterschappen betreft wordt gedacht aan de grootte in bunders, het peil beneden A.P., het jaar van bedijking, inpoldering of droogmaking en voor de gemeenten zijn van belang de bevolkingsgrootte, in ronde cijfers en de uitgebreidheid in bunders. De geografisch-geschiedkundige bijzonderheden zijn echter moeilijker te verkrijgen. Deze gegevens zouden echter een te lange studie vereisen en zo omvangrijk zijn, dat iets dergelijks aan particulieren moet worden overgelaten. Het oorspronkelijke plan van Beyerinck blijkt er vrijwel ongeschonden door te komen, want met 42 tegen 19 stemmen wordt besloten 'tot het doen vervaardigen van eene zuiver topografische kaart, aanwijzende de tegenwoordige gesteldheid van de Provincie en verrijkt met alle zodanige statistische bijzonderheden als daar op aangeteekent zullen kunnen worden'. Tevens wordt op de begroting 1866 een crediet geopend van f 6000. Nadat er reeds een voorlopige commissie had bestaan, wordt zomer 1865 een Bijzondere Commissie voor de Provinciale Kaart benoemd.

De plannen bereikten intussen ook de buitenwereld en enkele gegadigden van ook tegenwoordig nog bekende naam, dienen zich aan. Joseph Smulders levert juni 1865 een korte offerte in voor een geheel nieuwe kaart welke in totaal op f 11.000 zou komen. Een maand later bieden J. Smulders en Cie., Lith. van Z.M. de Koning zich officieel aan. Zij zenden als aanbeveling, ter inzage een aantal recente kaarten in.¹⁶ Ook A.C. Nunnink wil graag weer belast worden met de tekening van de nieuwe kaart. Van Baarsel en Tuijn bevelen zich aan als 'geographische kopergraveurs'. Zij wijzen er op dat een koperplaat (sic) wel 8 à 10 maal op dezelfde plaats gecorrigeerd kan worden en dat door hen gegraveerd zijn geworden de provinciale kaarten van Groningen, Drenthe en Noord-Holland en later die van Overijssel en Utrecht.¹⁷ S. Lankhout, graveur-lithograaf, is de derde gegadigde.

J.F. Augier

De leiding van de vervaardiging van de nieuwe kaart wordt opgedragen aan de hoofdingenieur van de waterstaat, maar in de praktijk blijkt deze neer te komen op de ingenieur J.F. Augier,¹⁸ waarbij kennelijk reeds wordt

voortgelopen op zijn aanstaande bevordering tot hoofdingenieur van het 10de District en die van zijn chef Beyerinck tot inspecteur.

Via de minister van Financiën wordt wederom de hulp van zes kantoren van de hypotheeken en het kadaster ingeroepen. In een rapport van Augier aan G.S. maakt hij melding van plaats gehad hebben overleg met enige bewaarders van hypotheeken en kadaster. Gebleken is dat het aantal gemeenteverenigingen nog meeviel, zodat deze kwestie geen omvangrijke werkzaamheden zal vergen. De nieuwe poldergrenzen zouden kunnen worden geverifieerd aan de hand van alle resolutiën dienaangaande, alsmede met behulp van een bestaande kaart van het gewest, waarop de bedoelde polders reeds gekleurd zijn aangegeven. Een voornaam middel, zelfs het eerste middel om met het werk een aanvang te maken, vindt Augier de *Topographische en Militaire kaart der Nederlanden* (T.M.K.), en hij noemt een tiental aan te schaffen bladen van de toen recente kaart.¹⁹ Ook noemt hij in dit verband een bestaand exemplaar van de vigerende provinciale kaart, waarop alle veranderingen, vooral van verharde wegen, zijn aangetekend. Tevens bepleit Augier de aanschaf van de eerste aflevering van Zuid-Holland van de toen juist verschenen *Gemeente Atlas* van Kuijper. Wat betreft assistentie vindt hij uitbesteding per uur à 30 cents aan kaarten-tekenaars uit de werkplaats van de lithograaf Smulders het doelmatigst en voordeligst. G.S. nemen dit voorstel over met uitzondering van de uit te besteden werkzaamheden aan het kadaster; men wil hiervoor eerst een kostenopgave zien. Een voorschot wordt verleend van f 500.

Vlak voor zijn vertrek naar de inspectie van waterstaat, meldt Beyerinck (april 1866) dat de werkzaamheden op zijn bureau het einde naderen. Onmisbaar lijkt hem en ing. Augier echter een door het kadaster uit te voeren algemene revisie van de kaart, die 'uitmuntende eigenschappen' blijkt te bezitten. Bij benadering is bekend dat de kaart door 1800 bladen van de kadastrale plans wordt bestreken. Met de werkzaamheden, verbonden aan zo'n blad (hoofdzakelijk de verandering van de gemeente-grenzen), zijn naar schatting 30 cents gemoeid, in totaal ongeveer f 550. Wat betreft deze revisie: 'de ambtenaren van het kadaster moeten dat werk verrigten in hunne vrijen tijd, waartoe de morgenstond vóór 8 ure alleen door hen kan gebezigd worden, het aanstaande zomerseizoen zou tot dien arbeid alzo bijzonder geschikt zijn. . .'. G.S. gaan accoord.

De werkzaamheden blijken eind 1866 goed gevorderd te zijn. G.S. nemen voor kennisgeving een uitgebreide verantwoording van reeds gedane betalingen aan. Deze betreffen o.m. tekenwerk, schrijfbenodigheden, verf, enz., welke nauwkeurig gespecificeerd bij de stukken aanwezig zijn. In de begeleidende nota vermeldt Augier de stand van zaken. Er blijken in totaal ca. 640 polders gecontroleerd te zijn, er is een aantal afzonderlijke m.s. kaartjes vervaardigd van de nieuwe provinciegrens met Noord-Holland, inclusief Leimuiden, de Haarlemmermeerpolder en een aantal andere polders en droogmakerijen, een verkleind kaartje van Cruquius enz. In oktober biedt Augier tenslotte aan G.S. een portefeuille met de volledige herziening van de nieuwe kaart aan. Hij

meldt o.a., dat voor zover dit hem doenlijk was, vele verbeteringen zijn aangebracht en aangegeven in rood op de bladen zelf, en 'voor zover dit op de bladen zelf niet goed zonder verwarring kon geschieden, door het doen tekenen van 18 bladen met wijzigingen en bijvoegingen, waaronder die gemerkt S en T bijzondere aandacht verdienen'.²⁰ Tevens stelt hij de keuze van de lithograaf aan de orde. Van de drie genoemde kandidaten zegt hij A.C. Nunnink niet persoonlijk te kennen, J. Smulders en Cie en S. Lankhorst zijn hem bekend. Daar 'de firma J. Smulders en Co als specialist in het lithografieren van kaarten bekend (is), het hoofd der firma zelfs aan het Topografisch bureau van "oorlog" werkzaam (is) geweest. . .', beveelt hij deze firma aan, hetgeen conform geschiedt.

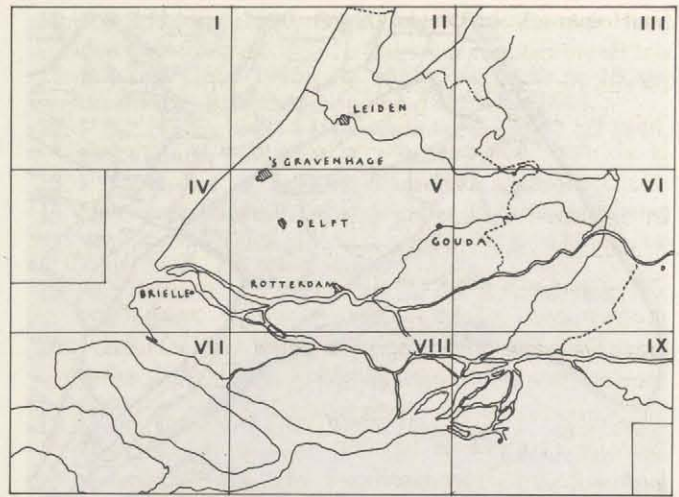
Eindelijk, juni 1868 is de herdruk (500 stuks) van de persen gekomen. Aan G.S. worden 100 exemplaren ter beschikking gesteld, waarvan een aantal wordt weggegeven, o.m. aan Augier, Beyerinck, de bewaarders van de hypotheek en een aantal 'belangrijke' politieke en ambtelijke personen. Op voorstel van de griffier Just de la Paisières wordt aan de tien andere provincies een exemplaar aangeboden. Blijkens een notitie van Augier is voor de herdruk van de kaart in totaal f 5186,75 uitgegeven.

De verkoop van de 300 voor de handel bestemde exemplaren wordt aan Smulders toevertrouwd. De prijs bedraagt f 6 per kaart en in het geval van ingekleurde gemeentegrenzen f 8. Smulders neemt genoeg met 40% rabat. In 1863 worden er 60 verkocht, in 1869 slechts 9. Anno 1871 wordt de prijs tot f 4 verlaagd.²¹

De kaart

Het is merkwaardig dat de kaart in zekere mate anoniem is uitgegeven: behalve de opdrachtgevers, de Provinciale Staten van Zuid-Holland, staan op de kaart noch de maker(s), de graveur of de drukker vermeld. Dit was toch niet gebruikelijk in die tijd. De kaart staat op een kwalitatief hoog niveau. Netscher vindt weliswaar dat de uitvoering van de kaart goed is, maar hij vindt tevens dat deze kaart niet meer waarde heeft dan de kadastrale leggers. Mocht dit al zo zijn, in elk geval is het kaartbeeld van Zuid-Holland van die jaren door deze uitgave veel meer toegankelijk geworden voor een groter publiek. Hoewel deze kaart, in tegenstelling tot de T.M.K., veel minder detaillering geeft, vooral voor wat betreft sloten en andere perceelsscheidingen, geeft ze een veel rustiger beeld dan dat van de T.M.K. Dit is mede de oorzaak dat de kaart in het algemeen zonder loupe goed te bestuderen is, terwijl dit hulpmiddel bij de T.M.K. onmisbaar is. Het maken van verdere vergelijkingen met de T.M.K. is verleidelijk, zulks zal echter elders worden besproken.²² De uitgave in negen bladen zou, volgens Netscher, een overzichtsblad noodzakelijk gemaakt hebben, hetgeen echter niet geschied is. Daarom wordt hier de bladverdeling schetsmatig weergegeven (afb. 1).

De nul-meridiaan loopt door Amsterdam, indertijd een moderne opvatting, die iets later ook voor de T.M.K. zou worden gehanteerd. Voor de iets oudere kaart van

1. De bladindeling van de kaart.

Gelderland (1843) bijvoorbeeld koos men nog de meridiaan van Nijmegen.

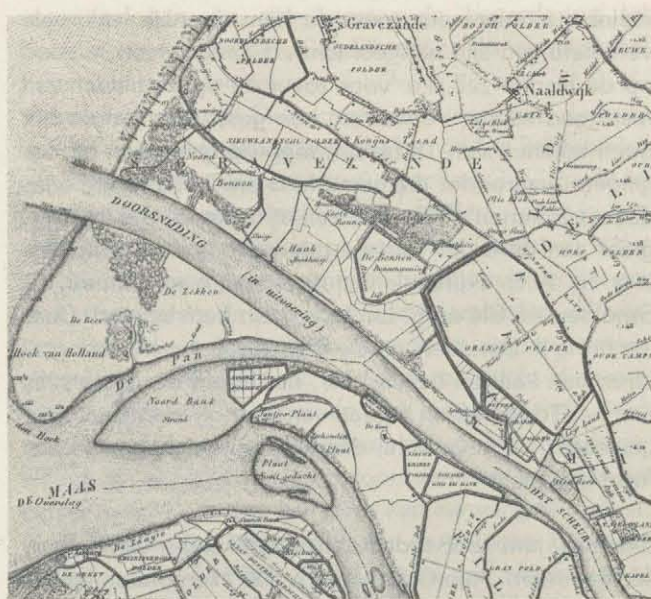
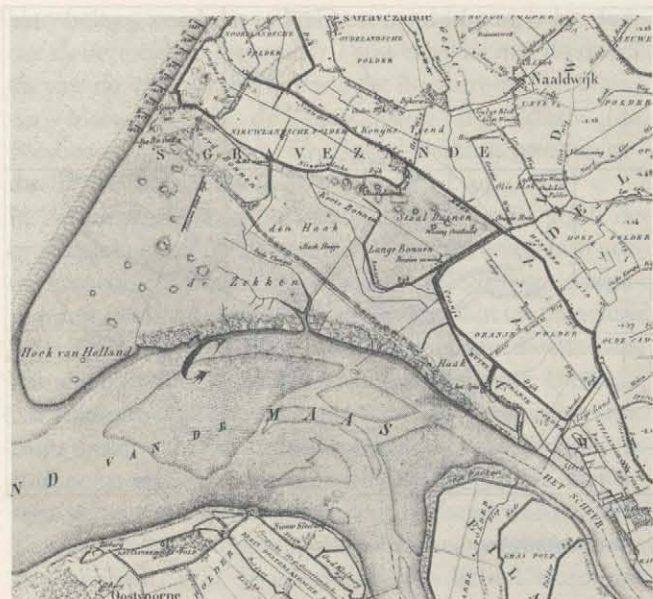
Hoogtemeting

De provinciale kaart geeft veel hoogtecijfers, bij de T.M.K. slechts een sporadisch gegeven. Volgens Koe-man werden op de militair topografische kaarten sedert 1850 voor het eerst hoogtecijfers vermeld. Van der Linden vermeldt dat op de T.M.K. de hoogtegetallen in de poldergebieden de gemiddelde zomerstand van het polderwater aangeven (volgens de T.M.K. 'middelbare zomerwaterstand')! Onder de 'Aangenomen Teekens' van de provinciale kaart staat: 'De Cijfers met de teekens + - duiden aan de hoogte of laagte van het Zomerpeil der polders. . . t.o.v. A.P. De beide edities van de kaart van Utrecht (1850 en 1862) bezigen hiervoor nagenoeg dezelfde bewoordingen, doch vermelden echter i.p.v. zomerpeil 'de hoogte of laagte der grond'! Vergelijking van de hoogtecijfers van de huidige topografische kaarten met die op de provinciale kaart suggereren echter dat deze cijfers op laatstgenoemde kaart ook echte hoogtecijfers moeten zijn. Hoogtecijfers met een + komen op de kaart zéér sporadisch voor, nl. in de omgeving van Vianen. Daar heet een van deze polders dan ook 'Hooge Land' (herz. editie). Nergens in de duinen echter komen hoogtecijfers voor.

De negen bladen²¹

Blad I vormt het titelblad van de kaart. Hiervan werd op het oude blad het jaartal 1846 veranderd in 1866, de uiteindelijke tweede editie echter draagt het jaartal 1867. Het wapenschild met Nederlandse leeuw en de kroon werden enigszins gewijzigd.

Blad II, waarvan tevens een proefblad voor de tweede editie aanwezig is, bevat als belangrijkste verandering de percelering van de Haarlemmermeer (tussen 1848-1852 drooggemalen), inclusief Vennepedorp en Kruisdorp en bovendien het aan Zuid-Holland toegevoegde gebied rondom Leimuider. Daarnaast werd, langs de grote wegen, een groot aantal (km-)palen met afstandsnumme-

2. Fragment van blad III van de eerste editie (1846), links en van de tweede editie (1867), rechts. Het grijze deel op het linkerfragment geeft het op het origineel rood gekleurde gedeelte G aan. Een bijbehorend m.s. kaartje G bevatte alle aanwijzingen voor de herziening.

ring aangebracht, alsmede enkele toevoegingen, waaronder de uitbreiding van Scheveningen. Ook van blad III is een proefdruk aanwezig. Dit blad bevat weinig correcties, o.m. een gedeelte van de 'Nederlandsche Rhijnspoorweg' (baanvak Woerden-Utrecht). Interessant is blad IV, omdat in het grote stuk Noordzee

een kaartje F is bijgegraveerd, zijnde een kopie naar de kaart van West-Voorn of Goedereede . . . tot aan Den Hoek van Hollandt door N. Cruquius (1733),²³ echter verkleind van 1:50.000 naar 1:100.000. Op de proef werden aan dit kaartje nog extra enkele kustlijnen per 1866 toegevoegd. Tevens is op dit blad het gebied rond

3. Fragment van blad IV van de eerste editie (1846). De grijze gedeelten zijn op het origineel rood gekleurd, verwijzend naar bijbehorende m.s. kaartjes N en P ten behoeve van de revisie. Hieronder behoren ook o.m. de donkergetinte stadsuitbreidingen ten noorden en westen van Rotterdam, de spoorlijnen in zuidelijke en oostelijke richting en correcties in de Nieuwe Maas. Let ook op de doorgestreepte namen van polders, vooral links op het fragment.

de Mond van de Maas grondig herzien, inclusief de onder handen zijnde 'Doorsnijding' (de Nieuwe Waterweg 1863/4-1867). Een aantal van 53 strekdammen langs de duinen werd ingetekend (afb. 2).

Op blad V is een groot aantal wijzigingen aangebracht: stadsuitbreidingen van Rotterdam, Schiedam en 's-Gravenhage, inpolderingen bij Wateringen, Delft, Pijnacker, Kralingen en Reeuwijk, veranderingen aan de oevers van de Nieuwe Maas en Het Scheur en de verlenging van de spoorlijn 's-Gravenhage-Delft-Rotterdam met het baanvak Rotterdam-Gouda-Utrecht. Opmerkelijk is dat wèl werd aangebracht in rood de spoorweg van Rotterdam naar Moerdijk, met de aantekening '... deze nog niet op steen te brengen daar die nog niet zeker bepaald is', hetgeen ook niet gebeurde, terwijl niet in rood was aangebracht de aftakking Gouda-'s-Gravenhage, die juist wel in de 2e editie is opgenomen. Daarnaast werd nog een aantal namen van polders of andere streeknamen gewijzigd of verplaatst (afb. 3).

Dit laatste is ook het geval op blad VI, waarop eveneens de nieuwe spoorlijnen werden ingetekend: Gouda-Woerden-Utrecht en Utrecht-Culemborg (hoewel behorend tot de provincie Utrecht).

Ook op blad VII werden soortgelijke wijzigingen in streeknamen aangebracht en bovendien vermeldingen van enkele zandplaten in het Haringvliet.

Op blad VIII komen dergelijke correcties eveneens voor, inclusief de spoorlijn Rotterdam-Dordrecht-Moerdijk-Breda. Aan een Moerdijkbrug werd toen nog niet gedacht.

Het meest spectaculair is echter het gebied van de Biesbosch, voorkomend op de bladen VIII en IX. Door natuurlijke oorzaken en door de aanleg van de Nieuwe Merwede, was dit gebied dusdanig veranderd, dat een totale revisie nodig was. Het werden de hierboven reeds genoemde m.s. tekeningen S en T, waarnaar de nieuwe situatie op steen werd gebracht, inclusief het Noord-Brabantse deel van de Biesbosch.

Op blad IX staan de 'Aangenomen Teekens', te weten aanduidingen voor steden, dorpen, kerken, buurten, geïsoleerde gebouwen enz., korenmolens, watermolens, rivieren, kanalen, vaarten met houten en stenen bruggen, spoorwegen, straatwegen enz. en diverse soorten gronden. Tevens een verklaring van de hoogtecijfers.

NOTEN

P.B.Z.H. = Alg. Rijksarchief, Archief Provinciaal Bestuur, Zuid-Holland, 1814-1850.

1. Het Algemeen Rijksarchief bezit van beide edities enkele exemplaren, bijv. OBGK-III 556 (1846) en id. P16-1017 (1867).
2. P.B.Z.H., Reg. Ing. Stukken, 2e kw. 1839 nr. 841-152; inv. 1409, nrs. 325 152 (13 juni).
3. P.B.Z.H., inv. 1409. De originele missive blijkt vernietigd te zijn.
4. P.B.Z.H., inv. 1666, GS 17 jan. 1840; 1778, nr. 24.
5. Holland werd eerst in 1840 in twee zelfstandige provincies Noord- en Zuid-Holland gescheiden.
6. P.B.Z.H., inv. 3431 I, blz. 18 (4 juli 1843).
7. P.B.Z.H., inv. 1426, nr. 1292 (26 jan. 1844).
8. P.B.Z.H., inv. 944, Reg. Ingek. Stukken (5e afd.) over 1844.
9. P.B.Z.H., inv. 1690 en 2864.

10. P.B.Z.H., inv. 1690, GS 20 febr. 1844. Zie over Huart ook noot 17.
11. P.B.Z.H. (1850-1945), inv. 6462, Portefeuille nr. 18, gedrukt Prov. Blad Gelderland nr. 18, 3 febr. 1846.
12. P.B.Z.H., inv. 3431 I 1846, gedrukte notulen 7 juli 1846, blz. 30 onder 'Kadaster'.
13. P.B.Z.H., inv. 3431 (A) II, 6 juli 1847, blz. 34.
14. Het voorstel komt in behandeling in de herfstvergadering van P.S. van 9 nov. 1864 en wordt behandeld in G.S. op 7 juni 1865. Zie ook Van Riel.
15. Alg. Rijksarchief, Binn. Zaken, 3e afd. B, Waterstaat, inv. 2727, 1865.
16. P.B.Z.H. (1850-1945), inv. 6462, Portefeuille nr. 18, GS 8 aug. 1865. Hierin worden al deze kaarten met name genoemd.
17. Idem, brief d.d. 27 dec. 1865. Bijgevoegd is een schrijven van G.S. van Utrecht d.d. 3 jan. 1863, waarin deze hun tevredenheid betuigen. Het betreft hier de 2e (herziene) editie van de kaart van Utrecht (1862), die door hen geheel opnieuw op koper (!) werd gegraveerd. De eerste editie (1850) van J.H. Kips, in tekening gebracht door Nunink, was door Huart op steen gebracht.
18. Jean Frédéric Augier (1809-1889) was o.a. betrokken bij de droogmaking van de Haarlemmermeer. Hij werd per 1 mei 1866 benoemd tot Hoofdingenieur van de Waterstaat van Zuid-Holland. Zie verder het N.N.B.W.
19. De enige plaats in alle stukken, waar de naam *Topographische en Militaire Kaart der Nederlanden* wordt gebezigd (zie ook Van der Linden). Volgens Koeman werd deze kaart in de loop der negentiende eeuw 'Stafkaart' genoemd, doch het is niet bekend wanneer.
20. Deze bladen zijn thans vermoedelijk in de particuliere collectie, die door schrijver dezes kon worden bestudeerd. Alle negen bladen bevatten in blauwe inkt de aantekening: 'Gewaarmerkt door den Hoofd Ingenieur van den Waterstaat in het 10e District, J.F. Augier'. De op elkaar aansluitende m.s. kaartjes S en T meten beide 45,5 x 25,3 cm, schaal 1:50.000, ingekleurd. Gewaarmerkt door Augier. De door Augier aangeboden portefeuille is nog aanwezig bij de Dienst Getijdewerken van Rijkswaterstaat (binnenkort naar Alg. Rijksarchief over te brengen).
21. Uit de stukken blijkt niet hoe het verschil van 100 exemplaren moet worden verklaard. Een van de nazaten, P.J.J. Smulders, is in het bezit van stukken, betrekking hebben op de periode 1865-1899. Hieruit blijkt dat van 1886-1899 nog 17 kaarten werden verkocht, waarna er toen nog 85 in depot over bleven. Onder deze stukken bevindt zich ook het originele contract Augier-Smulders (d.d. 22 november 1866), dat ontbreekt in de stukken, vermeld onder P.B.Z.H.
22. Er bestaan plannen tot het uitgeven van een facsimile-uitgave van de hier besproken kaart door Uitgeverij Canaletto.
23. Donkersloot-de Vrij nr. 812; Koeman (1963), r78.

LITERATUUR

- Donkersloot-de Vrij, M., *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*. Groningen, 1981.
- Fockema Andreae, S.J. en Van 't Hoff, B., *Geschiedenis der Kartografie van Nederland*. 's-Gravenhage, 1947, pag. 96 en 97.
- Koeman, C., *Handleiding voor de studie van de Topografische Kaarten van Nederland 1750-1850*. Groningen 1963, herdruk Culemborg, 1978.
- Koeman, C., *Geschiedenis van de Kartografie van Nederland*. Alphen aan den Rijn, 1983.
- Linden, J.A. van der, *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*. Haarlem, 1981.
- Netscher, P.M., *Répertoire des Cartes du Royaume des Pays Bas et des colonies Néerlandaises*. Den Haag, 1865. Kaart 214.
- N.N.W.B. = *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden 1911-1937.

Riel, H. van, *Handelingen van de Prov. Staten van Holland 1862-1882*. 's-Gravenhage, 1979, dl. II pag. 745.

Sijmons, A.H., *Inleiding tot de Topografische kaart van de provincie Gelderland*, behorend bij de facs. uitgave van de kaart, Canaletto, Alphen aan den Rijn, 1971.

SUMMARY

The map of the Province of Zuid-Holland of 1846 (rev. 1867)

In the beginning of the 19th century, there was a growing need for a comprehensive map of the Netherlands. Despite intensive military surveying, no such map was available. In 1839, the Minister of the Interior encouraged the publication of separate maps of all the provinces, based on the original cadastral plans. These had been drawn from the cadastral surveys between 1812 and 1831.

The first edition, designed by I.A. Margadant and A.C. Nunink appeared in 1846. The lithography was by J.M. Huart. The scale of the 9 sheets (71 x 53 cm) is 1:50,000.

Because of the many changes in polders (some 640 of them were checked), in coastal lines and of new railways a revision of the map became necessary. The Chief Engineer of the 'Waterstaat' made use of a copy of the first edition to indicate the many changes and corrections which were needed for the revision of the map. In addition the more complicated areas were redrawn on a series of 18 manuscript drawings, indicated A-T. The second edition of this map appeared in 1867. The lithographer J. Smulders had to make use of the original stones after having rubbed out the areas to be corrected. The author, in describing these two editions studied the same copy as used by the Chief Engineer for the preparation of the second edition (private collection). Two of the drawings, indicated S and T, needed for the correction of the important Biesbosch area, belong to the collection described here. □

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

VRAAG EN AANBOD

AANGEBODEN:

Map Collector nr. 1 t/m 36 in bijbehorende cassettes. f 600,-.
Tel. 09-32-27671211.

HISTORISCHE KARTOGRAFIE VAN RUSLAND

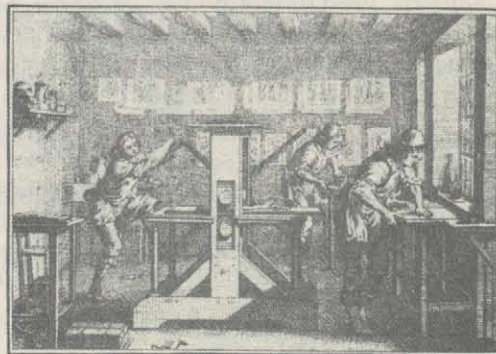
Verzamelaar van kaarten en gegevens m.b.t. de historische kartografie van Rusland wil gaarne contact leggen met verzamelaars van dit thema.

Doel: het uitwisselen van gegevens en kennisnemen van elkaanders kollekties.

Reakties s.v.p. richten aan:

I. Wladimiroff
Weezenhof 83-73
6536 CG Nijmegen.

Decoratieve grafiek Prentenrestauratie (25 jaar ervaring) Inlijsten.

Hanneke Winnubst
Prinsengracht 226
1016 HD Amsterdam
tel. 020-244593 (privé: 023-383901).

De voorgeschiedenis van de uitgave in 1853 van de 'Kaart van de provincie Noord-Holland'

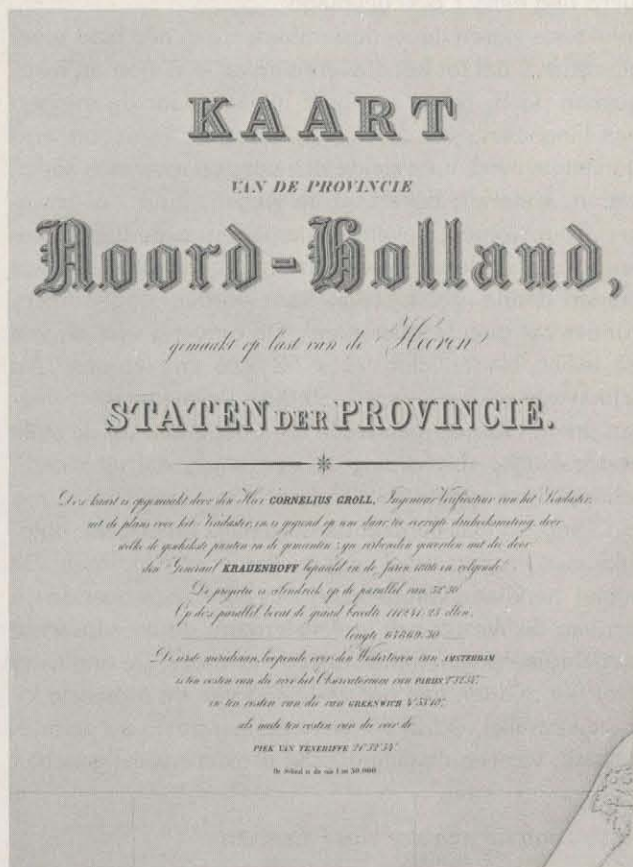
Het plan voor de uitgave van een kaart

'De behoefte aan eene goede kaart van de provincie Holland, zich reeds lang, en meer en meer, doende gevoelen, heeft de voltooiing der kadastrale opmetingen een geschikt middel aan de hand gegeven, om in die behoefte op eene allezins volledige en minkostbare wijze te voorzien.' Zo luidde de aanhef van een voorstel van de colleges van Gedeputeerde Staten (verder: G.S.) van Noord- en Zuid-Holland, dat op 5 juli 1839 in de vergadering van Provinciale Staten aan de orde kwam. Men wilde een geheel nieuwe provinciale kaart laten samenstellen in twee afdelingen, noord en zuid, op een schaal van 1:50.000. De kosten werden geraamd op f 5000 voor Noord- en f 7000 voor Zuid-Holland.¹ Hoe die kaart er uit zou kunnen zien viel af te leiden uit de helaas thans niet aangetroffen 'territoriale schetstekening' van een deel van Noord-Holland van de hand van Cornelius Groll (1782-1869), ingenieur-verificateur van het kadaster in dat gebied.² De Staten machtigden G.S. conform hun voorstel.

In 1840 werd Noord-Holland een zelfstandige provincie, nadat het tot dat jaar deel had uitgemaakt van de provincie Holland, overigens wel met een eigen gouverneur en college van G.S. In dit artikel gaat het verder alleen om de kaart van Noord-Holland.

In zijn boek *Geschiedenis van de kartografie van Nederland* gaat prof. dr. ir. C. Koeman in op de totstandkoming en kwaliteit van de in het midden van de negentiende eeuw verschenen provinciale overzichtskaarten. Aan die van Noord-Holland wijdt hij slechts één zin: 'Noord-Holland bleef ver achter, wat de inhoud betreft'.³ Aan de hand van de voorgeschiedenis van de uitgave zal worden geprobeerd te achterhalen of dit inderdaad het geval is en, zo ja, hoe dat dan gekomen is.

In de loop der eeuwen zijn er veel kaarten vervaardigd van geheel Noord-Holland, maar ook van gedeelten, onder andere van steden en polders. Als uitvloeisel van de vorming van grote bestuurseenheden aan het eind van de achttiende eeuw bleek er behoefte te bestaan aan bijv. een kaart van de Bataafse Republiek. Toen bleek echter, dat er grote verschillen bestonden tussen de manieren, waarop de regionale kaarten kartografisch waren samengesteld. Met andere woorden: ze sloten niet op elkaar aan. Men zag in, dat voor het vervaardigen van een goede kaart een landelijk driehoeksnodig was. In 1798 werd daartoe opdracht gegeven aan luitenant-kolonel, later baron C.R.T. Krayenhoff, die pionierswerk zou verrichten. Het laatste blad van zijn *Chorotopographische Kaart der Noordelijke Provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden* verscheen in 1823. In 1829 verscheen er een gewijzigde herdruk van deze kaart.⁴ Gesteld kan worden, dat alle kaarten, die na 1815 wer-

Titelblad van de kaart van Groll. RANH, Provinciale Atlas, nr. A (492.62) 61¹.

den uitgegeven, teruggingen op het werk van Krayenhoff.

Vorbereidende werkzaamheden

Ofschoon er in 1825 een nieuwe kaart van de Uitwaterende Sluizen was verschenen van de landmeter en architect C.W.M. Klijn bestond er intussen nog steeds geen moderne gedetailleerde kaart van de gehele provincie Noord-Holland, wat ook gold voor de meeste andere provincies.⁵ De minister van Financiën wilde de uitgave van zulke kaarten echter stimuleren. Deze toonde zich bereid de voor de samenstelling van de kadastrale opmetingen vervaardigde plans van driehoeksmeting ter beschikking van de provincies te stellen. Een voorwaarde was, dat geen gegevens over vestingen in de kaarten mochten worden opgenomen. Verder dienden de nieuw uit te voeren driehoeksmetingen te worden getoetst aan Krayenhoffs *Précis historique des opérations géodésiques et astronomiques faites en Hollande*, een in 1827 door de Algemeene Landsdrukkerij uitgegeven werk.⁶ Intussen had in Noord-Holland de in het leven geroepen 'Commissie tot vervaardiging van eene provinciale kaart'

niet stilgezeten. De commissie werd in november 1841 door G.S. gemachtigd een voorlopige overeenkomst te sluiten met de graveurs Van Baarsel en Tuijn te Amsterdam, die voor het in koper graveren van een kaart in twaalf bladen f 5000 vroegen. Meer dan vier bladen per jaar konden ze niet leveren. Voor de koperen platen werd nog eens f 600 gevraagd.

Inmiddels waren de werkzaamheden aan één blad zover gevorderd, dat tot het graveren ervan kon worden overgegaan. G.S. lieten een brief uitgaan naar de minister van Financiën over de wijze, waarop de kaart zou worden uitgevoerd; men stelde zich voor op te nemen alle rivieren, wateren, dijken, grote wegen, buurt- of bijwegen, spoorwegen, bekende voetpaden, wateringten, watermolens, steden, dorpen, buurten, gehuchten, 'en wat verder daarin geschiktelijk kan worden opgenomen, zonder het plan te overladen'. De omvang van elk van de twaalf bladen ging 71 x 52 $\frac{2}{5}$ cm worden. Als schaal was gekozen voor 1:50.000. De nieuw uit te voeren driehoeksmetingen wilde men beperken tot de strikt noodzakelijke. Uitvoering op een wijze, die uit wetenschappelijk oogpunt in alle opzichten verantwoord zou zijn, ging, zo was berekend, aanzienlijk meer geld, hulpmiddelen en personeel vergen, dan was toegestaan. De eerste meridiaan van de kaart was getrokken over de toren van de Westerkerk te Amsterdam; de breedte werd als gebruikelijk gerekend vanaf de evenaar. De ongeveer over het midden van het vasteland van de provincie lopende parallel op 52°30' werd aangenomen als de middelbare, waarop de cilindrische projectie werd gericht.⁷

Kritiek van de minister van Financiën

De minister van Financiën liet weten, dat J.H. Kips, ingenieur-verificateur van het kadaster in Zuid-Holland, was ingeschakeld om het Noordhollandse plan kritisch te bekijken. Deze had enige bezwaren te berde gebracht, die Financiën had overgenomen. De driehoeksmetingen zag en toch graag vollediger. De parallel van 52°30' mocht dan wel over het midden van het vasteland van de provincie lopen, maar de eilanden hoorden er toch ook bij. Bij een gunstiger gekozen parallel was de afwijking aan de bovenkant van de kaart veel geringer.

Dit commentaar van Financiën werd doorgegeven aan Groll, die uitvoerig rapporteerde. De eerdergenoemde commissie had bepaald, dat alleen duinen, heidegronden en venen werden opgenomen en van de grenzen alleen die van provincies en gemeenten. Groll legde uit, hoe hij de driehoeksmetingen had uitgevoerd. Hij merkte op, dat als die metingen volledig moesten worden uitgevoerd de voltooiing van de kaart, die al in een vrij ver gevorderd stadium verkeerde, nog jarenlang tot de vrome wensen zou behoren. Ook voorzag hij problemen bij het berekenen van de lengte en breedte van een zeer groot aantal punten waarvoor hij naar zijn mening niet de kennis had om ze op te lossen. In dit kader noemde hij een voorbeeld. Bij een gemiddeld punt tussen vier door Krayenhoff vastgestelde punten, bijv. Alkmaar, Edam, Amsterdam en Haarlem, zou berekening van de lengte en breedte van dat punt op de horizon van de vier genoemde plaatsen vier, vooral wat de lengte betreft,

verschillende uitkomsten geven. Nam men van die uitkomsten het gemiddelde, dan hield volgens hem 'alle wetenschappelijke waarde dezer bewerking op'. In dit verband refereerde Groll aan een vergadering van de commissies van Noord- en Zuid-Holland te Lisse in januari 1840, waarbij een voorstel van Beijerinck om volledige metingen uit te voeren, was afgewezen door hemzelf, maar eveneens door Kips (!). De parallel van 52°30' was ook door Krayenhoff toegepast en Groll had hem zeer bruikbaar voor Noord-Holland bevonden.

In deze geest werd geschreven aan de minister, waarbij ook werd opgemerkt, dat Groll geheel belangeloos aan de kaart werkte.⁸ In maart 1842 liet de minister weten, dat hij zich had neergelegd bij de gang van zaken op grond van de aangevoerde overwegingen.⁹

De eerste bladen gereed

Namens G.S. sloot gouverneur Van Ewijck op 3 april 1842 een definitieve overeenkomst met Van Baarsel en Tuijn. Het gehele werk moest in drie jaar klaar zijn. De gravure diende overeen te komen met de modeltekening, met uitzondering van kleine veranderingen die nog werden aangegeven. Herstel van fouten in de eerste afdruk en het aanbrengen van kleine wijzigingen en aanvullingen, die niet het uitkloppen of afslijpen van de koperen plaat noodzakelijk maakten, kwamen voor rekening van de graveurs. Dit gold uiteraard niet voor belangrijke veranderingen op last van G.S. Het water van de Noord- en Zuiderzee diende aangegeven te worden in arceringen 'ter breedte van eene palm (= tien cm) uit den oever'.¹⁰

G.S. stelden Groll ervan op de hoogte, dat men het wenselijk vond, dat de kaartbladen van te voren werden bekeken door personen, bekend met plaatselijke omstandigheden en benamingen.¹¹ Een paar onnauwkeurigheden en fouten zijn onder andere gerapporteerd door burgemeesters van Alkmaar en Hoorn.¹²

De eerste twee kaartbladen werden in mei 1842 toegezonden aan Van Baarsel en Tuijn. Een klein jaar later stuurde Groll aan de gouverneur een ontwerp voor een titelblad.¹³ De tekst hiervan komt voor wat de geografische feiten betreft overeen met de latere gedrukte versie. In een aantal gevallen bleken er fouten te zitten in de eerste versies van de verschillende kaartbladen. Deze werden uiteraard gecorrigeerd, zoals het geval was bij het derde blad. Op Texel bleek namelijk de toren van De Westen te ontbreken, die nog wel van belang was als baken voor de schepen.¹⁴

In februari 1845 werd er gewerkt aan blad elf, maar vanaf dat tijdstip viel er een jarenlange stilte over de kaart.

De werkzaamheden hervat

In 1848 verscheen bij Schalekamp van den Grampel en Bakker te Amsterdam de *Kaart der provincie Noord-Holland*, door A. Koot jr. en H.F. Puls; deze werd uitgegeven vanwege de Gewestelijke Vereeniging Noord-Holland van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap.¹⁵ Deze ogenschijnlijk kwalitatief redelijke kaart

bevat veel (plaats)namen en daarbij steeds jaartallen, die aangeven, dat er belangrijke gebeurtenissen hebben plaatsgevonden. Het provinciaal bestuur was zeker niet onbekend met het bestaan ervan, omdat de genoemde vereniging het eerste blad van de kaart tijdens een vergadering in juli 1848 had aangeboden aan de Provinciale Commissie van Onderwijs in Noord-Holland, met verzoek de algemene invoering van het gebruik van de kaart op de scholen te bevorderen. Ook dit feit bleef zonder effect voor de uitgave van de kaart van Groll. Eerst tijdens de Statenvergadering van 17 juli 1851 werden er vragen gesteld over deze aangelegenheid.¹⁶ In zijn antwoord liet de Commissaris des Konings, zoals de titel van de gouverneur inmiddels was gaan luiden, weten, dat jaren tevoren een begin was gemaakt met het laten vervaardigen van een kaart, maar dat die nog niet rijp voor uitgave was, omdat er eerst verbeteringen in

moesten worden aangebracht. Hij beloofde de zaak bij G.S. te zullen bepleiten en de uitgave te doen bespoedigen. Op verzoek van G.S. bracht de Commissaris nader rapport uit. Er was een afspraak gemaakt met de hoofd-ingenieur van de waterstaat en Groll om na te gaan, welke wijzigingen in de kaart konden worden aangebracht, afgezien van die, welke toch als noodzakelijk waren geworden als gevolg van onder andere nieuwe bedijkingen en de aanleg van wegen. Verder waren er onderhandelingen gevoerd met Van Baarsel en Tuijn, met de drukker J.F. Brugman te Amsterdam en met de papierleverancier Klaas de Jong te Zaandijk. Zo'n set van twaalf kaartbladen ging aan drukloon f 3 kosten en aan papier f 2,76. Van Baarsel en Tuijn vroegen f 280 voor het aanbrengen van de veranderingen. Er werd gedacht aan het laten drukken van 160 exemplaren. Welke problemen het geeft om wijzigingen in koperen

platen aan te brengen laat een brief van Van Baarsel en Tuijn zien. Bijgegraveerd werden de Anna Paulownapolder, de Waard- en Groetgronden, de Prins Hendrikpolder en het Nieuwland op Wieringen. Als verbeteringen alleen maar bestonden uit aanvullingen dan was er geen man over boord, maar ingeval er iets uit een kopepen plaat moest worden geslepen, dan ging alles om die plek heen mee verloren of raakte op zijn minst beschadigd, zodat een dergelijk gedeelte geheel bijgewerkt diende te worden. Een en ander vergde veel werk. Het ergste probleem rees met de weergave van water, dat tot ver in zee moest worden weggehaald om de stroomlijnen de nieuwe kust te laten volgen. In tijdsduur werden alleen de genoemde verbeteringen geschat op ruim vier maanden.

In een rapport voor de Staten ging de Commissaris des Konings in op de voorgeschiedenis van de kaart. Een bijzonderheid, die tot dan toe niet uit de stukken naar voren was gekomen, was, dat buitenplaatsen alleen werden aangegeven 'in enkele gevallen, wanneer zich daaraan historische herinneringen verbinden'. Andere gebouwen, zoals korenmolens, zouden slechts bij uitzondering worden opgenomen. Aan de orde kwamen toen ook de oorzaken van de vertraging bij de totstandkoming van de kaart. De taak van Groll als ingenieur-verificateur van het kadaster, rijks-ambtenaar, was veel omvangrijker geworden. De graveurs kregen als gevolg daarvan niet op tijd de tekeningen en konden dus de gestelde termijn niet nakomen. Ziekte had hen later opnieuw belet de werkzaamheden voort te zetten. De Commissaris ging ook even in op de kwaliteit van de kaart; naar zijn mening was het een nauwkeurige en volledige geografische kaart van blijvende waarde. De uitgave zou van veelzijdig nut kunnen zijn. Toegegeven moet worden, dat deze kaart niet gelijkwaardig was aan wat er de laatste jaren in andere provincies aan kaarten was uitgegeven. De oorzaak daarvan was slechts het feit, dat het nooit de bedoeling was geweest een 'topografische', maar alleen maar een 'geografische' kaart te laten vervaardigen. Voor het inslaan van een andere weg was het inmiddels te laat, afgezien van het aanbrengen van beperkte veranderingen. Het laten samenstellen van een geheel nieuwe kaart zou alle tot dan toe bestede gelden waardeloos maken en bovendien veel meer geld kosten dan aan de bestaande kaart was besteed.¹⁷

Nogal wat Statenleden toonden zich niet tevreden met het rapport van de Commissaris. Ze vonden, dat de kaart de volledigheid miste, die kaarten van andere provincies wel kenmerkten en hadden bezwaar tegen het uitgeven van gelden ervoor. Na de discussie bracht de Commissaris de vraag in stemming, of de Staten genezen waren de kaart, na het verwerken van al eerder gememoreerde wijzigingen, toch te doen uitgeven. Het voorstel werd met 51 tegen 4 stemmen verworpen. Met algemene stemmen werd toen wel een voorstel aangenomen G.S. uit te nodigen een onderzoek in te stellen naar de kosten van een kaart, gelijkwaardig aan die van andere provincies. Dit zou kunnen gebeuren via bewerking van de oude kaart of door een geheel nieuwe samen te stellen.

De kaart vergeleken met die van andere provincies

G.S. gingen het opgedragen huiswerk grondig aanpakken. Er werd een bespreking georganiseerd tussen de hoofdingenieur van de waterstaat en Groll. Deze laatste beriep zich op zijn oorspronkelijke instructie, die hem niet toestond meer details op te nemen, terwijl er overigens al verbeteringen zouden zijn aangebracht. Het alsnog opnemen in de kaart van alle gewenste details leek niet haalbaar; grenzen van waterschappen (niet: polders) konden eventueel met verschillende kleuren worden aangegeven. Van de ontbrekende molens en sluizen zouden bijv. de hoofdsluizen en duikers nog kunnen worden opgenomen. De kosten van een en ander werden geraamd op ongeveer f 300.

Groll c.s. bestudeerden ook de kaarten van andere provincies en zetten daar de nodige kanttekeningen bij. In het kort komt hun commentaar, vergeleken met de Noordhollandse kaart, hierop neer:

Friesland. Uitgegeven 1844-1849. Schaal 1:25.000; veel meer details, eigenlijk een verzameling van kaartbladen van grietenijen, zonder acht te slaan op de gemeentegrenzen, die evenwel met rode kleur zijn aangegeven. Die bladen kunnen niet aan elkaar worden gekoppeld om een totaal beeld van de gehele provincie weer te geven. Gravure duidelijk, maar wat zwaar.

Overijssel. Uitgegeven 1849. Schaal 1:25.000; deels nog minder details, wat hier zo opvalt, omdat hier en daar weiden, bouwland en bossen zijn ingetekend. Gravure zeer goed.

Gelderland. Uitgegeven 1843. Schaal 1:50.000; met zorg bewerkt en voldoet zeer goed. Gravure duidelijk, maar wel wat zwaar.

Utrecht. Uitgegeven 1850. Schaal 1:50.000; bevat onder andere de poldergrenzen. Met veel zorg bewerkt. Steendruk duidelijk.

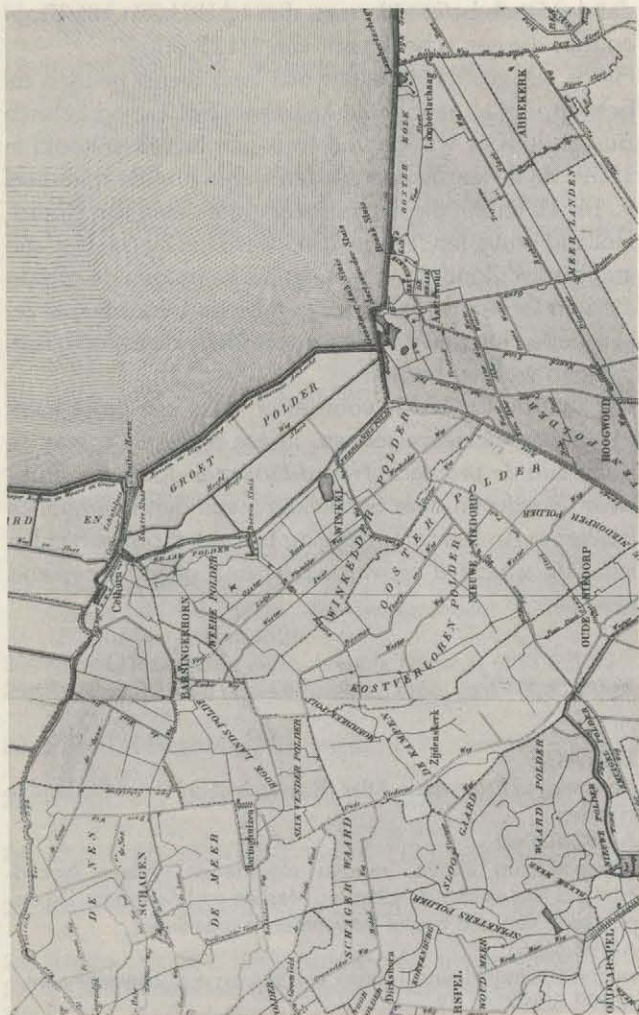
Noord-Brabant. Uitgegeven 1842. Schaal 1:50.000; zeer goed uitgevoerd, maar te vol en dus 'vermoeijend voor het oog'. Steendruk.

Limburg. Uitgegeven 1849. Schaal 1:75.000; te vol, verwarrend, verdient geen navolging. Steendruk, niet verdienstelijk.

De ingenieur van de waterstaat J.G. van Gendt had een berekening gemaakt, wat de kosten van een nieuw opgezette kaart zouden worden: driehoeksmeting: f 3000; verkleining van de kaarten van de gemeenten, te ontlezen aan de kadastrale bladen: f 3000; verblijfskosten bij de kantoren van het kadaster met het oog op het voorafgaande: f 2250; het in kaart brengen van de verkleinde stukken en het geheel afwerken van de kaart: f 3000. Met de werkzaamheden zou één persoon twee jaar bezig zijn, mits deze de nodige hulp kreeg. Los van de genoemde kosten stonden nog die van het maken van gravure of steendruk, het papier en het afdrukken.

De kaart van het Topographisch Bureau van Oorlog

G.S. richtten zich ook tot de minister van Oorlog, in verband met de uitgave door het Topographisch Bureau van diens ministerie van een grote kaart. De provinciale kaart van Noord-Holland zou dan eventueel vervangen

De door Winterberg bekritiseerde situatie van Nieuwe Niedorp en omgeving, zoals voorkomend op de kaart van Groll. RANH, Provinciale Atlas, nr. A (492.62) 60. Voor de vergelijking met de schets hiernaast is de afbeelding een kwartslag gedraaid.

kunnen worden door de op die provincie betrekking hebbende bladen van genoemd bureau. Er waren al bladen verschenen, maar Noord-Holland was nog niet aan de beurt. Er werd nl. volgens een aangenomen schema gewerkt, maar de minister had geen bezwaar Noord-Holland voorrang te geven. G.S. moesten dan wel 500 exemplaren van de bladen betreffende deze provincie overnemen, onder bepaalde voorwaarden. Oorlog zou er dan voor zorgen, dat die bladen in de kortst mogelijke tijd klaar kwamen, te weten binnen vijf jaar. G.S. voelden voor deze oplossing, gezien het blad Arnhem, dat voortreffelijk was uitgevoerd. Aan de Staten werd voorgesteld nadere onderhandelingen met de minister van Oorlog te voeren en daarnaast toch f 1200 uit te trekken om 160 exemplaren van de kaart van Groll te laten drukken. Dat bedrag werd inderdaad door de Staten ter beschikking gesteld in hun vergadering van 16 juli 1852 met het doel de kaart te laten drukken, nadat enkele kleine verbeteringen zouden zijn aangebracht. De prijs van de kaart werd gesteld op f 10, maar als hij geen aftrek ging krijgen, dan zou elke gemeente er gratis één krijgen, evenals de hoofdingenieur en de ingenieurs van

Schets van Nieuwe Niedorp en omgeving van E. Th. Scheltinga Winterberg. RANH, archief Provinciaal Bestuur 1851-1943, inv.nr. 1165, not. GS 19-8-1852, nr. 60.

de waterstaat. Ook Groll zou er één krijgen 'uit aanmerking van den belangeloozen arbeid door hem daaraan besteed'.¹⁸

Kritiek van Statenleden

Intussen was aan de Statenleden individueel gevraagd eventueel commentaar ten opzichte van de kaart te leveren. Een uitvoerige reactie kwam van het lid E.Th. Scheltinga Winterberg te Nieuwe Niedorp, die ook diverse andere overheidsfuncties in de omgeving van zijn woonplaats bekleedde en tevoren betrokken was geweest bij de indijking van de Waard- en Groetgronden. Deze had zijn onderzoek beperkt tot de naaste omgeving van Nieuwe Niedorp en verscheidene fouten ontdekt. Hij liet zijn opmerkingen vergezeld gaan van een schetsje. Eén van zijn bezwaren gold de benaming van het dorp Zijdewind, dat op de kaart voorkwam als Zijdenskerk. Daarbij bevond Groll zich trouwens in het goede gezelschap van Krayenhoff en Klijn. Winterberg sprak de vrees uit, dat de kaart ook elders in de provincie gebreken zou vertonen en bijv. niet goed bruikbaar ging wor-

den voor G.S. om geschillen te beslechten over het terri-
toir bij gemeenten en waterschappen.¹⁹ Overigens be-
vinden zich bij één van de exemplaren van de kaart op
het rijksarchief in de Provinciale Atlas enkele pagina's
met opmerkingen van niet bekende personen, mogelijk
ook Statenleden. Deze betreffen blad tien, omgeving
Haarlem, Kennemerland, Haarlemmermeer en Zaan-
streek, en blad elf, omgeving Amsterdam, het Gooi en
Waterland, in het laatste geval met de antwoorden van
Groll op gestelde vragen, trouwens de enige opmerkin-
gen, die daadwerkelijk in de kaart zijn verwerkt. Zelfs
met de uitvoerige nota van Winterberg is geen rekening
gehouden. Op één pagina commentaar op blad tien
staat onderaan: 'Schrijver dezès erkent met spijt dat bij
hem een inktvlak is gevallen bij Westzaan. . .'.²⁰

De kaart voltooid

De gevraagde uitgave van f 1200 werd bij Koninklijk
Besluit goedgekeurd op voordracht van de minister van
Binnenlandse Zaken. Daarna kregen twee leden van
G.S., Van Tets en Kaars Sijpesteijn, het verzoek met
voorstellen te komen tot afwerking van de zaan.²¹ Aan
Van Geldt werd gevraagd de gereedgekomen bladen te
controleren op mogelijke omissies. Deze gaf het advies
de nieuw aangelegde kunstwegen en de Buiksloterham
toe te voegen en enkele onnauwkeurigheden te corrige-
ren. Dit kostte echter weer geld, wat betekende, dat er
van de beschikbare f 1200 slechts genoeg geld voor 100
in plaats van voor 160 exemplaren overbleef.²² In juni
1853 kon Van Gendt melden, dat Van Baarsel en Tuijn
klaar waren met de kaart. De twaalf koperen platen wa-
ren in een gesloten houten kist afgeleverd met 100 af-
drukken. De Commissaris des Konings zou een rol
proefbladen toegestuurd krijgen.²³

Enkele maanden later liet de Commissaris weten, dat er
81 exemplaren van de kaart waren verkocht; 11 waren
er gratis verstrekt. De papiervoorraad strekte nog tot het
laten drukken van 55 stuks.²⁴ Midden 1854 liet men aan
de minister van Binnenlandse Zaken weten, dat er nog
enige gebreken en onvolledigheden waren ontdekt, die
vóór het afdrukken van de nieuwe oplage moesten wor-
den hersteld.²⁵ Ofschoon uit de voorhanden archivalia
niet rechtstreeks is gebleken, dat die nieuwe oplage er
gekomen is, moet dat toch wel het geval zijn. Onderzoek
in de provinciale rekeningen over de periode 1854 tot en
met 1869 heeft uitgewezen, dat er nog 37 stuks zijn ver-
kocht, terwijl uit het voorafgaande blijkt, dat er van de
100 uit de eerste oplage nog maar 8 resteerden.²⁶

Slotopmerkingen

Terugkomend op de opmerking van prof. Koeman kan
slechts worden vastgesteld, dat deze volkomen terecht
is. Ook is duidelijk, dat G.S. bij de uitgave van de kaart
terdege op de hoogte waren van het feit, dat de Noord-
hollandse het moest afleggen tegen die van de meeste
andere provincies, waarvan bovendien het merendeel al
veel eerder verschenen was. Lest best gaat in dit geval
dus niet op. Te negatief dient de kaart nu ook weer niet
te worden beoordeeld. De schaal van 1:50.000 maakt,

dat de details beter uitkomen dan op de kaart van Kray-
enhoff, die een schaal heeft van 1:115.000.

Het is wel zo, dat de kaart niet lang dienst gedaan zal
hebben. De al genoemde kaart van het Topographisch
Bureau is voor wat de verkenningen betreft voltooid in
1859. Bij de laatste kaartbladen waren juist de nummers
9, 14, 19 en 20, die min of meer grote delen van Noord-
Holland omvatten. Pas in 1863 werd het laatste blad ge-
graveerd.²⁷ Zonder twijfel heeft die kaart toen de rol van
die van Groll overgenomen; bijkomend voordeel is ze-
ker, dat de kaarten van de topografische dienst op gezet-
te tijden worden herzien.

Het duurde tot 1875, voordat er weer een grote kaart
van de provincie verscheen, in zes bladen. Dit was de
Kaart van de provincie Noord-Holland, door H.F. Puls,
weer uitgegeven door Schalekamp van den Grampel en
Bakker te Amsterdam; het ging hier zeker om particulier
initiatief, waar het provinciaal bestuur geen bemoeienis
mee had.²⁸

BIJLAGE

Aanwezig in Provinciale Atlas (Rijksarchief in Noord-Holland te
Haarlem):

A(492.62) 60

opgeplakt op linnen, randen afgesneden. Alleen Noord-
Holland met slechts de eilanden Marken en Wieringen. De op-
pervlakte van een aantal gemeenten is ingekleurd.

A(492.62)61^{I-XII}

wegen zijn ingekleurd, namen van sluizen e.d. bijgeschreven.

A(492.62)92^{I-XII}

gaaf exemplaar.

A(492.62)92^{I-VII}

van de 12 bladen zijn er slechts 7 aanwezig: 2, 3, 5, 8, 9, 11 en
12.

Zeer duidelijk *niet* de kaart uit 1853, maar eerdere proefdruk-
ken uit de jaren 40:

blad 5: geen Het Nieuweland op Wieringen

blad 8: geen Waard- en Groetpolder

blad 11: geen Buiksloterham. Geen namen in IJ, Pampus en
Goudzee. Onderaan niet: 'Uitgegeven in 1853'.

De Provinciale Griffie van Noord-Holland te Haarlem heeft ook
nog een exemplaar van de kaart, druk 1853, onder zijn be-
rusting, evenals de 12 koperen platen.

NOTEN

1. Rijksarchief in Noord-Holland (verder: RANH), archief
Provinciaal bestuur (verder: PB) 1814-1850, inventaris-
nummer 3752, notulen G.S. 2-1-1840, nr. 48bis.
2. Zie over Groll: P.S. Teeling, *Landmeters van de kadastre-
ring van Nederland*. [Apeldoorn, 1984], blz. 96 en 242.
3. Uitgave 1983, blz. 232. Zie ook: *Répertoire des cartes du
Royaume des Pays-Bas publiée par l'Institut Royal des In-
génieurs Néerlandais*. 's-Gravenhage, 1865, blz. 148, 149.
4. RANH, Provinciale Atlas, nrs. Atl. (492) 8, 10.
5. RANH, Provinciale Atlas, nr. A (492.631.216) 12.
6. RANH, PB 1814-1850, inv.nr. 3768, not. G.S. 25-6-
1840, nr. 43.
7. RANH, PB 1814-1850, inv.nr. 3812, not. G.S. 4-11-
1841, nr. 25.
8. RANH, PB 1814-1850, inv.nr. 3814, not. G.S. 9-12-
1841, nr. 27.
9. RANH, PB 1814-1850, inv.nr. 3824, not. G.S. 17-3-
1842, nr. 5.
10. RANH, PB 1814-1850, inv.nr. 3827, not. G.S. 7-4-
1842, nr. 39.

11. RANH, PB 1814-1850, inv.nr. 3827, not. G.S. 7-4-1842, nr. 39.
12. RANH, PB 1814-1850, inv.nr. 3830, not. G.S. 26-5-1842, nr. 24.
13. RANH, PB 1814-1850, inv.nr. 3864, not. G.S. 4-5-1843, nr. 27.
14. RANH, PB 1814-1850, inv.nrs. 3881, not. G.S. 2-11-1843, nr. 2 en 3883, not. G.S. 23-11-1843, nr. 10.
15. RANH, Provinciale Atlas, nr. A (492.62) 58 (incompleet exemplaar).
RANH, archief Provinciale Commissie van Onderwijs, inv.nr. 80, vergadering 10-7-1848.
16. RANH, PB 1851-1943, inv.nr. 1158, not. G.S. 24-7-1851, nr. 15.
17. RANH, PB 1851-1943, inv.nr. 1159, not. G.S. 23-10-1851, nr. 10.
18. RANH, PB 1851-1943, inv.nr. 1163, not. G.S. 24-6-1852, nr. 19.
19. RANH, PB 1851-1943, inv.nr. 1165, not. G.S. 19-8-1852, nr. 60.
Zie voor functies Scheltinga Winterberg: RANH, PB 1851-1943, codedossiers, inv.nr. 2947, en voor zijn rol bij de indijking van de Waard- en Groetgronden: RANH, PB 1814-1850, inv.nr. 4526.
20. RANH, Provinciale Atlas, bijlagen bij nr. A (492.62) 92.
21. RANH, PB 1851-1943, inv.nr. 1165, not. G.S. 19-8-1852, nr. 60.
22. RANH, PB 1851-1943, inv.nr. 1171, not. G.S. 17-3-1853, nr. 46.
23. RANH, PB 1851-1943, inv.nr. 1172, not. G.S. 16-6-1853, nr. 25.
24. RANH, PB 1851-1843, inv.nr. 1173, not. G.S. 26-10-1853, nr. 32.
25. RANH, PB 1851-1943, inv.nr. 1177, not. G.S. 28-6-1853, nr. 5.
26. RANH, PB 1851-1943, codedossiers, inv.nr. 2598.
27. RANH, Provinciale Atlas, nr. A (492) 13.
28. RANH, Provinciale Atlas, nr. A (492.62) 71.

SUMMARY

The history of the publication in 1853 of the map of the province of Noord-Holland

In the year 1839 the Provincial States of Holland have taken the initiative for the publication of a new, modern and detailed map of that territory. In 1840 North-Holland became a independent province. The government of the Netherlands did stimulate the publication of provincial maps, among other things on this condition, that the new trigonometry should be compared with the results of the pioneer baron C.R.T. Krayenhoff, published in 1827.

Charged with the making of the map of Noord-Holland were a committee and Cornelius Groll (1782-1869), engineer and verifier of the 'kadaster' (land registry office). The project enclosed a map in 12 sheets, each 71 x 52 2/5 cm, scale 1:50.000. After consultations with the government a compromise was reached concerning the tenor of the map. In 1842 a contract was made with the engravers Van Baarsel & Tuijn; they were obliged to finish the work in 1845. After this year the work was stopped till 1851 by different causes. About the publication was spoken during a meeting of the Provincial States of Noord-Holland. There were two alternatives: to make a new map or to finish the map of Groll. To make a new map entailed a great deal of expense. So it was resolved to publish the map of Groll with some additions because of new polders, roads, etc. The abovementioned committee and Groll compared maps of other provinces; they were satisfied about the maps of Gelderland and Utrecht. Individual members of the Provincial States have given their comment upon the map of Noord-Holland, but nothing was done with the observations. The map was published in 1853 in 100 copies, in the following years probably some 50 more.

In his book *Geschiedenis van de kartografie van Nederland* prof. dr. ir. C. Koeman gives the information, that the tenor of the map of North-Holland falls far behind the tenor of the other provincial maps. It is evident, that the conclusion of Koeman is correct. □

Varia Cartographica

Cursus Kaart- en Atlasbeheer

Algemeen. In het najaar van 1985 werd door de Stichting Gemeenschappelijke Opleiding een voorbereidingscommissie gevormd om tot een cursus Kaart- en Atlasbeheer te komen.

De doelstellingen van deze cursus zullen zijn:

- het beheer van een collectie kaarten en atlassen kunnen verzorgen
- dergelijke documenten met de daarvoor passende methoden toegankelijk kunnen maken
- uit de verzamelde documenten informatie aan anderen kunnen verstrekken.

Cursusduur en -plaats. De cursus zal ongeveer uit 20 à 25 lesdagen gaan bestaan. Deze lesdagen zullen als regel op één werkdag per week worden gehouden en vermoedelijk in de periode oktober tot april.

Toelating. Als toelatingseis m.b.t. de algemene vooropleiding wordt het bezit van een HAVO-diploma of een bewijs van een gelijkwaardige opleiding gesteld. Degene die niet aan de vooropleidingseis voldoet, doch meent toch aan de cursus te kunnen deelnemen op grond van motivatie, vakervaring en anderzoonsoortige opleiding, dient bereid te zijn daarover een gesprek te hebben met een of meer leden van de Opleidingscommissie, zodat nagegaan kan worden of toelating tot de cursus toch mogelijk is.

Deelname. Indien u belangstelling heeft kunt u contact opnemen met de administratie van de Stichting GO, Keizerstraat 25, 2584 BA 's-Gravenhage, tel. 070-559228.

Colleges Historische Kartografie

In de weken 40-51 bestaat de mogelijkheid colleges aan de Rijksuniversiteit Utrecht te volgen. Deze serie colleges geeft een overzicht van belangrijke ontwikkelingen, zoals de karteringsgeschiedenis van Nederland, de produktie van Nederlandse atlassen in de loop der eeuwen, de maritieme kartografie, de stads-kartografie en de thematische kartografie.

Plaats: Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht, Transitorium II, Heidelberglaan 2, Utrecht (De Uithof), kaartenzaal (522).

Tijd: Elke donderdag (vanaf 2 oktober), 14.00-17.00 uur.

Opgave: Prof. dr. G. Schilder, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht. Tel. 030-532051, b.g.g. 534401.

Landelijke contactdag 1986

Op zaterdag 22 november 1986 wordt de landelijke contactdag van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie in het nieuwe gebouw van het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' te Rotterdam gehouden. De aanleiding voor deze keuze te Rotterdam is o.a. de grote Blaeu-tentoonstelling. Nadere gegevens over de te organiseren contactdag in het volgende nummer.

Publikatie lezingen studiedag Polder-, Waterschaps- en Rivierkartografie, 26 oktober 1985

Op 26 oktober jl. werd in het Gemeenschapshuis van het Hoogheemraadschap van Rijnland in Leiden de jaarlijkse studiedag van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie

gehouden. Het thema van die dag was: *De Nederlandse polder-, waterschaps- en riviervaktopografie*. De vijf lezingen zijn thans uitgewerkt en in een artikelvorm gegoten. Ze behandelen achtereenvolgens:

- De geschiedenis van de riviervaktopografie voor 1850, een overzicht (dr. G.P. van de Ven).
- Melchior Bolstra en zijn kartering van de Merwede, 1738-1739 (1745) (P.P.W.J. van den Brink).
- Representativiteit en functionaliteit van polder- en waterschapskaarten, toegelicht met de kaart van Rijnland door Floris Balthasars (1615) (drs. M.M.Th.L. Hameleers).
- Gebruik en bruikbaarheid van de kaart van het hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard, 1638-1818 (C.R. Schoute).
- De opbouw van de collectie van het hoogheemraadschap van Rijnland (lezing door drs. J.E.A. Boomgaard, artikel door R.A. van Iterson).

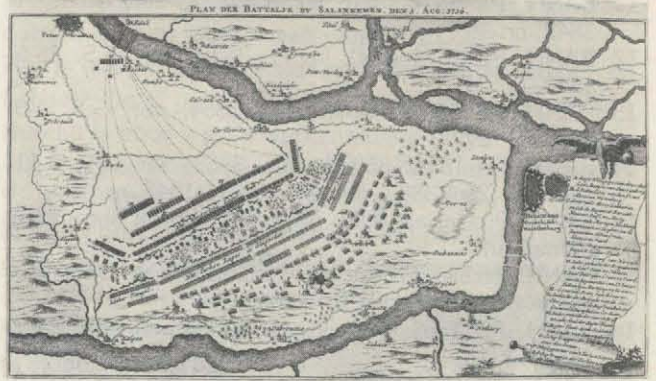
Ter plaatse werd het voornemen geuit om de voordrachten te bundelen in een speciaal themanummer van *Caert-Thresoor*. Dit kan vanwege de totale omvang van de artikelen, inclusief de af te beelden foto's geen doorgang vinden. Door de medewerking van het Hoogheemraadschap van Delfland kunnen deze lezingen echter op korte termijn in een afzonderlijke publicatie uitgegeven worden, waarvan de totale omvang ca. 80 pagina's zal bedragen en ca. 25 afbeeldingen. De prijs van deze uitgave bedraagt slechts f 5,— inclusief verzendkosten. Personen die in het bezit van deze uitgave willen komen, dienen voor 1 september a.s. f 5,— over te maken op giro 1.670.043 t.n.v. drs. M.M.Th.L. Hameleers te Nijmegen; instellingen en instituten kunnen de publicatie eventueel ook schriftelijk bestellen bij de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie, p/a drs. M.M.Th.L. Hameleers, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht. Voor eventuele mondelinge inlichtingen: tel. 030-53 20 52 (maandag en woensdag).

Nederlandse kaarten van het Turkse Rijk

Graag zou ik willen reageren op het artikel van Eelco Runia over de achttiende-eeuwse Nederlandse kaarten van het Turkse Rijk in *Caert-Thresoor* 4 (1985) 3, blz. 62-69.

Op blz. 65 noemt de auteur als één van de categorieën losse kaarten de zgn. nieuwskaarten. Het zijn kaarten die meestal niet in atlassen werden ondergebracht. Blz. 62 laat een afbeelding van zo'n typische nieuwskaart zien: een kaart van de slag bij Salamanca met respectievelijk ernaast en eronder een legenda en toelichtende tekst. Het betreft hier een kaart van een militaire operatie. In voetnoot 9 noemt de auteur een uitzondering. De 'Kleyne en beknopte atlas. . .' van David Weege is een atlas die hoofdzakelijk uit dit soort nieuwskaarten bestaat. Bij deze voetnoot zou ik een paar kanttekeningen willen maken.

1. Het begrip nieuwskaart wordt inderdaad meestal gebruikt voor losse kaarten met een toelichtende tekst erbij die betrekking hebben op een actuele gebeurtenis. Een belangrijke categorie vormde de militaire nieuwskaarten. De oorlogskarten in de atlas van Weege zijn echter in die zin anders van karakter dat er nooit sprake is van een toelichtende tekst, hoogstens van een legenda als toelichting/verklaring. Verder dient men te bedenken dat deze atlas in 1753 is uitgegeven, maar dat hierin gebeurtenissen staan afgebeeld die zich afspelen in de eerste helft van de achttiende eeuw en zelfs nog daarvoor. Enkele voorbeelden: de slag bij Belgrado, 1717; de belegering van Gironne in 1710; de slag bij Mons en Maubeuge in 1709; het bombardement van Dieppe in 1694; de stad en vesting Ratzenburg in 1693. Het 'nieuws' was er dus al af, m.a.w. de kaarten hebben - afgezien van de verklarende tekst - nog wel de uiterlijke vorm van nieuwskaarten, maar fungeren niet meer als zodanig.
2. Dat we bij de atlas van Weege met een uitzondering te maken hebben is zeker niet waar. Weege bouwt voort op de *Kleyne en beknopte atlas, of tooneel des oorlogs in Europa* uitgegeven door de Erven Ratelband in 1735, en deze laatstgenoemde atlas is gebaseerd op de *Atlas portatif, ou le théâtre de la guerre* van Daniel de la Feuille uit 1702.

Voor verdere informatie over deze atlassen zou ik willen verwijzen naar mijn artikel over dit onderwerp in *Caert-Thresoor* 4 (1985) 3, blz. 42-44. Behalve deze oorlogsatlassen zijn er nog vele andere verschenen (o.a. bij Allard en Schenk, zie Koemans *Atlantes Neerlandici*). Tenslotte zou ik ter illustratie willen wijzen op een kaart uit de *Kleyne en beknopte atlas. . .* van de Erven Ratelband uit 1735 (afkomstig uit privécoll.). Het betreft een kaart van de 'Battalje by Salankemen' die qua kaartbeeld identiek is aan de kaart afgebeeld in het artikel van Runia. In dit geval zien we echter geen verklarende tekst, maar wel zien we dat de legenda binnen het kader van het kaartbeeld is terechtgekomen in de vorm van een afgewikkelde papierrol. Alle informatie bevindt zich binnen het kader en de legenda is hiervan een onderdeel. Bij andere soortgelijke kaarten komt soms zelfs geen legenda voor.

In de oorlogsatlassen functioneren de kaarten zelfstandig. Dat atlassen met kaarten om wille van de kaarten zelf samengesteld worden, is een trend die Runia ook in zijn artikel noemt (blz. 64 en 68).

Ik kon het niet nalaten deze 'bibliografische' aanvulling te geven op de overigens interessante 'inhoudelijke' benadering in vorennoemd artikel.

A.H. Ruitinga

Kadastrale Atlas van Drenthe

De Stichting Kadastrale Atlas van Drenthe stelt zich ten doel, ter navolging van het initiatief in Gelderland (zie *Caert-Thresoor* 1985, nr. 2, p. 38) om in samenwerking met lokale historische verenigingen een reeks kadastrale atlassen te maken. Hierin worden reproducties opgenomen van de kadastrale minuutplannen van 1832 op een A3-formaat (42x29,5 cm) met in een apart register alle van belang zijnde gegevens, zoals eigenaar, soort van eigendom, grootte enzovoort, uit de bij de minuutplannen behorende Oorspronkelijke Aanwijzende Tafelen (O.A.T.'s). De minuutplannen en de O.A.T. gegevens zullen per gemeente, samen met inleidingen over het kadaster en de grensvaststelling en indeling van de kadastrale gemeente, worden gebundeld en ter verkoop worden aangeboden als deel in de reeks van de Kadastrale Atlas Drenthe 1832.

Als eerste uitgaven zijn op 22 maart jl. verschenen deel I Ruinen en deel II Roden. Het deel Ruinen omvat 36 kaarten en de gegevens van bijna 4.500 percelen. Het deel Roden omvat 38 kaarten en de gegevens van bijna 4.000 percelen.

De nu verschenen delen kosten f 42,50 per stuk en kunnen besteld worden bij de Stichting Kadastrale Atlas Drenthe, postbus 595, 9400 AN Assen (tel. 05920-13523), alwaar ook nadere informatie te verkrijgen is.

C. KOEMAN en H.J.A. HOMAN, **Atlantes Neerlandici. Vol. VI: a supplement to the volumes I-V and a bibliography of geographical, celestial and thematic atlases published in the Netherlands between 1880 and 1940.** Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1985. XV, 250 p. ISBN 90 6469 623 3. Prijs f 250, —.

Met de uitgave van deel VI in de reeks *Atlantes Neerlandici* is een leemte gevuld in de bibliografie van de Nederlandse Atlanten. In de inleiding lezen wij dat ondanks vele jaren zoeken verscheidene edities van schoolatlassen niet geraadpleegd konden worden. Door de uitgave van deze bibliografie is weer eens gebleken dat de acquisitie van schoolatlassen door wetenschappelijke bibliotheken niet veel aandacht heeft gehad in de periode vóór 1940. De bibliothecarissen beschouwden collectievorming van schooluitgaven niet als hun taak. De samenstellers van deze bibliografie konden echter gebruik maken van de collecties van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht en van het grote bestand in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam waar immers de collecties van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap zijn ondergebracht en sinds 1974 de collectie van de bibliotheek van het Nederlands Schoolmuseum. Eveneens gaf raadpleging van uitgevercatalogi vaak uitkomst. De opzet is analoog aan de vorige vier delen (deel 5 is een registerdeel) hetgeen begrijpelijk is. De eerste vijf delen van *Atlantes Neerlandici* werden uitgegeven bij *Theatrum Orbis Terrarum* te Amsterdam in de periode 1967-1971. Dit zesde deel verscheen bij Uitgeversmaatschappij Canaletto te Alphen aan den Rijn. De atlanten zijn beschreven in alfabetische volgorde op naam van de auteur. In de bibliografie worden de gebruikelijke gegevens medegedeeld: auteur, titel, plaats en jaar van uitgave, uitgever, schaal. Na elke beschrijving wordt in een kleiner lettertype een aantal kenmerken weergegeven, zoals afmetingen en in welke bibliotheek het exemplaar is geraadpleegd. Vervolgens een uitvoerige specificatie van de atlasinhoud. Het jaar 1880 is gekozen, omdat dit jaar de einddatum is van de vorige delen, die, zoals bekend, de atlanten behandelen die tussen 1532 en 1880 verschenen zijn. Er worden in de bibliografie op pag. 67-249 allerlei schoolatlassen vermeld. Er zijn 350 titels opgenomen van 194 verschillende auteurs en uitgegeven door 100 uitgevers. De historische atlanten omvatten ongeveer 10% en de wegen- en toeristenatlassen ongeveer 15%.

Wat is het belang van deze bibliografie? Deze uitgave is voor velen die belang stellen in de historische kartografie van grote betekenis. Voor historisch-geografisch onderzoek zal dit boek een van de bronnen kunnen zijn en de belangstellende leek en verzamelaar zal hieruit ook informatie kunnen putten. Er is de laatste jaren een groeiende interesse in kaarten en atlanten. Het werk is een voortreffelijke bijdrage tot de ontsluiting van het nationale bezit aan atlanten en daarom voor de kaartbeheerder van onschatbare waarde. Door de uitvoerige geannoteerde beschrijvingen en waardevolle aanvulling in de reeds bestaande karto-bibliografieën. Nog iets meer over het boek zelf: De eerste 33 blz. geven een supplement op de eerder uitgegeven vijf delen. De bibliografie van atlanten 1880-1940 omvat de blz. 67-249. Voorafgaand aan de eigenlijke bibliografie vinden wij op blz. 37 een lijst van atlanten alfabetisch gerangschikt op auteursnaam met aanduiding van een code, die samengesteld is uit de naam van de auteur of uitgever, gevolgd door een letter A, B, C, enz., die de atlas omschrijft en een cijfer, die de editie weergeeft. In de derde kolom wordt de chronologische volgorde weergegeven en in de laatste kolom de pag. aanduiding waar de volledige beschrijving te vinden is. De pagina over de gebruiksaanwijzing had ik liever gezien voorafgaand aan de lijst van atlanten. Voor bibliografisch gebruik verdient dat de voor-

keur. In de lijst van afkortingen op pag. 55 zijn niet altijd de afkortingen gebruikt die in bibliotheken worden toegepast. Een register op naam van de uitgevers (p. 58) en een register op mede-auteurs (p. 61) verhogen de toegankelijkheid. Hiermee is voldaan aan de voorwaarden die aan een bibliografie gesteld moeten worden. Een register op de historische atlanten zou wenselijk zijn geweest.

Bij de bespreking heb ik mij beperkt tot een bibliografische beoordeling. De gebruikelijke bibliografische regels zijn weliswaar niet altijd gehanteerd, maar dat doet aan de waarde van dit werk niets af. Wij mogen prof. Koeman en de heer Homan geluk wensen met de uitgave van dit bronnenwerk. Het is een bibliografie die in elke wetenschappelijke bibliotheek aanwezig behoort te zijn. De uitgave is typografisch goed verzorgd. Of er atlanten ontbreken in deze bibliografie kan ik niet beoordelen. De gebruiker zal ongetwijfeld bij het constateren hiervan melding maken. Tot slot wil ik wijzen op het artikel in het *Kartografisch tijdschrift* XI (1985) 3 p. 29-34, waarin prof. Koeman een toelichting geeft op het verschijnen van deze bibliografie.

H.J. Oude Luttikhuis

Het Schillemans-Visscher panorama van Middelburg.

Met een beschrijving van A.F. Wennekes. [Middelburg]: Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1985. Prijs f 47,50. ISBN 90 70534 08 8.

Wie vanaf de zuidkant, langs de Nieuwlandse weg, Middelburg nadert ziet recht voor hem de Oostkerk, een koepelkerk van het midden der zeventiende eeuw. Links daarvan verrijst trots de 86 meter hoge Abdijtoren (de 'Lange Jan') en verder links het middeleeuwse stadhuis van de Zeeuwse hoofdstad. Evenals op de stadsgezichten van de zeventiende eeuw is ook thans nog de Lange Jan met de kerken (Koorkerk en Nieuwe Kerk) de spil. De Nieuwlandse weg ligt langs het vroegere havenkanaal van Middelburg en via dit kanaal voeren de schepen de stad binnen. Het hier besproken panorama van ca. 1671 laat het druk beweeg van schepen en de daarmee verwante bedrijven en gebouwen zien. Het Middelburg in zijn bloeiperiode al waren toen al tekenen aanwezig dat de welvaart aan het tanen was. Aan het vierbladige panorama is los de inhoudrijke beschrijving van A.F. Wennekes, die op het rijksarchief in Zeeland de kaartencollectie beheert, toegevoegd. Uit deze beschrijving blijkt duidelijk dat van Middelburg in de zestiende en zeventiende eeuw heel wat stadsgezichten bestaan die aangeven dat men hier met een belangrijke stad te maken had. Wennekes wijst er op dat na 1609, het beginjaar van het Twaalfjarig Bestand, zich in het noorden een grote bloei van kunsten en wetenschappen, gepaard met belangrijke activiteiten op stedenbouwkundig gebied, manifesteert, die bij een tamelijk breed en gegoed publiek de behoefte aan stadsgezichten doet ontstaan. Een behoefte waarop kaartmakers/kartografen en uitgevers gretig inspelen en zo ontstaat een standaardtype van een panorama. Om Wennekes te citeren: 'Dit type stadspanorama bestaat uit vier platen, hoog circa 40, breedte circa 210 cm, met aan de bovenkant een Latijns opschrift in grote witte kapitalen op zwarte ondergrond, circa 3 cm hoog, en aan de onderkant een gedrukte beschrijving en korte geschiedenis van de stad, meest in 18 kolommen'.

Met een dergelijk panorama behoefde de burger niet buiten de stadswallen te gaan om van daaruit zijn stad: laten we Amsterdam of Middelburg nemen, te bewonderen. Hij kon dat nu binnenshuis doen. Het zelfbewustzijn van de bestuurder en/of koopman was door de voorspoed danig toegenomen. Niet

voor niets treft men op de voorgrond van de stadsgezichten afbeeldingen van de bedrijvigheid van de bewoners, zoals werven, houtzagerijen, bleekvelden, lijnbanen etc. aan met allerlei figuren om het geheel te accentueren. De lijn is door te trekken tot vandaag. Ook nu is de vraag naar kaarten, plattegronden en stadsgezichten groot. De reproductietechniek heeft zich zo ontwikkeld dat het in een aantal gevallen moeilijk is origineel van reproductie te onderscheiden. Ook nu wil men zijn gewest of stad, al is het dan drie of vier eeuwen geleden, in huis hebben. Een belangstelling die weliswaar wortels heeft in chauvinisme en nostalgie, maar ook terug te voeren is naar werkelijke belangstelling en naar goede wandversiering.

In 1977 werd in Amsterdam en Toronto een tentoonstelling gehouden over de *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw*, waarvan men een fraaie catalogus met dezelfde naam heeft overgehouden. Daarin wordt vermeld dat de Zuidelijke Nederlanden in veel opzichten een veel rijkere schilderstraditie hadden dan de Noordelijke met name voor de landschapskunst waarin kastelen, dorpen en steden een plaats kregen. Pieter Brueghel (ca. 1525-1569) is hiervan een voorbeeld. Geavanceerder waren de Vlamingen en Brabanders ook wat de productie van gedrukte profielen van steden betreft. In Holland heeft het geduurd tot de komst van de vlaamse immigranten in de jaren na 1585 dat er schoorvoetend een productie op gang kwam. Pieter Bast, een Vlaamse immigrant, maakte op zijn tocht door de Noordelijke Nederlanden tekeningen van Middelburg en Veere maar met bijbelse voorstellingen op de voorgrond. Ook Hans Bol en Jacob Savery zullen de noordelingen beïnvloeden. Maar het is met Pieter Bast dat de productie van wandkaarten en stadsprofielen werkelijk begint.

Het is de Amsterdammer Claes Jansz. Visscher die na 1600 de bloeitijd inluidt van het genre profielen, stadsplattegronden en stadsgezichten, een specialisme in de prentuitgeverij. Tot zijn fonds gaat ook het panorama van Middelburg behoren waarvan de eerste uitgave van 1616 dateert. Aan François Schillemans, plaatsnijder in Middelburg, wordt in genoemd jaar door de Staten Generaal het recht verleend gedurende vier jaren 'de stad Middelburg in vier koperen platen gesneden' te verkopen. Van de eerste uitgave is geen exemplaar bekend dan alleen het nagenoeg identieke, in een slechte staat verkerend panorama in een kasteel in Zweden met vermelding van de naam van Claes Jz. Visscher. Wennekes acht het op goede gronden waarschijnlijk dat het bezoek van de keurvorst Frederik V van de Palts aan Zeeland de aanleiding is geweest tot de uitgave van dit panorama. Schillemans heeft vermoedelijk gewerkt naar tekeningen van de bekende Adriaen Pz. van de Venne. Het is Visscher geweest die, waarschijnlijk na het vertrek van Schillemans, de koperplaten heeft overgenomen. Zijn zoon, Nicolaas Visscher I, heeft het panorama tussen 1652 en 1660 opnieuw uitgegeven met aanvulling van nieuwe gebouwen en toevoeging van gravures van stadhuis en Oostkerk (voor opening van deze gravures werd het panorama ingekort). De laatste versie, thans opnieuw uitgegeven, is van omstreeks 1671.

Wij hebben de stand van de reproductietechniek genoemd, maar geldt dit ook voor deze nieuwe uitgave? Jammer genoeg niet. Men moet deze uitgave maar eens vergelijken met de sterk verkleinde en niet volledige editie in *De monumenten van Middelburg* van W.S. Unger, tijdens de tweede wereldoorlog verschenen (twee drukken). De vergelijking valt in het voordeel van laatstgenoemde uit. Op het thans verschenen panorama is de voorgrond in het centrum (Abdijtoren) te zwart aangezet met als gevolg dat de schepen en andere objecten 'dichtgelopen' zijn. Het vierde blad daarentegen is te licht afgedrukt. Op een panorama van een in die tijd van leven bruisende stad is veel te zien. Wennekes heeft nauwkeurig de verschillende staten bekeken en de veranderingen genoteerd. Op de tweede uitgave: 1652/60 zijn de figuren in de lucht verdwenen en wolkenformaties toegevoegd. Op het derde blad van deze uitgave is de in die tijd gebouwde Oostkerk bijgegraveerd, een blik-

vanger tot op de dag van heden. De familie Visscher heeft het gewijzigde stadsbeeld goed bijgehouden. Dat geldt ook voor de uitgave van c. 1671.

In de nieuwe uitgave is de ontdekking verwerkt dat tot het panorama de gravures behoren van het stadhuis van Middelburg en van de pas gebouwde Oostkerk. Zij flankeren het panorama. De Oostkerk was het paradijs van de magistraat, een monument in het nieuwe stadsgedeelte, en samen met het stadhuis kerk en staat symboliserend. Zoals het behoorde zijn aan deze uitgave de verklarende teksten in Latijn, Frans en Nederlands toegevoegd met de bewaard gebleven bovenrand. Al met al een geslaagde uitgave van het Zeeuwsch Genootschap met een goede toelichting van de archivist Wennekes. Deze wordt zelfs besloten met een instructie voor de montering.

M.P. de Bruin

PETER H. MEURER, *Mappae Germaniae. Die schönsten und bedeutendsten Deutschlandkarten von 1482 bis 1803.* Faks. - Ed. von 22 Kt. mit Kommentarbd. Bad Neustadt a.d. Saale, Verlag Dietrich Pfahler, 1984. DM 280, -. ISBN 3 922923 34 8.

In de stroom van facsimile-uitgaven van historisch-kartografische documenten is weer een bijzondere bijdrage verschenen getiteld *Mappae Germaniae*, een serie van facsimile-kaarten die alleen op het Duitse gebied als geheel betrekking hebben. Samensteller van deze productie is Peter Meurer, een inmiddels bekende kaart-historicus uit de Bondsrepubliek. Zijn omvangrijkste onderzoek tot nu toe heeft betrekking op de Keulse atlas-kartografie uit de decennia rond 1600. De resultaten daarvan worden uit de doeken gedaan in het onlangs verschenen/binnenkort te verschijnen boek *Atlantes Colonienses*.

Mappae Germaniae presenteert, zowel door de lange tijdsspanne (1482-1803) als door de uiteenlopende herkomst van de kaarten, een gevarieerd overzicht van op het Duitse/Midden-europese territorium betrekking hebbende éénbladskaarten, 22 in getal. In een reeks schönsten en bedeutendsten Deutschlandkarten ontbreken natuurlijk niet de bekende voorbeelden uit de Ulm-editie van Ptolemaeus (1482) evenals die uit de Straatsburg-editie (1513), de kaart uit Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* (1570) en de exemplaren uit de atlassen van o.a. Mercator (1585), Hondius en latere atlasuitgevers. Vooral de twee eerstgenoemde laten op zeer fraaie wijze de bijzondere kleuring van de originelen tot hun recht komen. Niettemin zijn een aantal van deze kaarten (zij het niet in deze combinatie en kwaliteit) in andere reproductieuitgaven verschenen.

Kaarten die bovendien verrassen door originaliteit wat de keuze betreft hebben de overhand. Treffend in dit opzicht is de karakteristieke houtsnede-kaart door Heinrich Zell (als enige in dit gezelschap oorspronkelijk bestaande uit vier bladen), evenals de kaart van Tilman Stella (1560) met zijn wat anachronistisch aandoende zuidoriëntatie. Voor de kaart van Zell is de gelegenheid aangegrepen om het inmiddels verloren gegane origineel te reproduceren naar een nog net in 1940 door A. Hermann verzorgde heruitgave. Kartobibliografisch is ook bijzonder de Germania-kaart van Matthias Quad (1595). Het kaartbeeld is weliswaar - zoals bij zovele van dit soort compilatiekaarten - weinig origineel (naar Ortelius) maar qua artistieke presentatie moet hij ongetwijfeld tot de 'schönsten Deutschlandkarten' gerekend worden. Ook de 'Romweg Karte' van Etzlaub (ca. 1500) verdient aparte vermelding.

Wanneer we het jaar 1600 passeren worden de kaarten algemener bekend. Dit neemt niet weg, dat de keuze van de opeenvolgende kaarten een goede impressie geeft van de ontwikkeling van de kartografie, voor zover het kleinschalige overzichtskaarten betreft. We zien de Vlaamse school vertegenwoordigd - zoals eerder opgemerkt - in Ortelius en Mercator, de kaarten van Hondius en Janssonius laten de Amsterdamse mode van de kaart met randgezichten tot uitdrukking komen. Exactere en minder barokke kaarten zien we ontstaan wanneer Sanson en de l'Isle het gezicht van de Franse kartografie gaan bepalen,

vrijwel direct gevolgd door de Duitse opleving, waarvoor het werk van Homann de basis legde. De thematische kartografie, een nieuwtje in de 18e eeuw, is niet vergeten. Meurer kiest een fysisch-geografische kaart die de stroomgebieden van de Duitse rivieren toont en, onnervig, een postroutekaart uit 1714. Ook bij Homann werd ca. 1720 een kaart van de verdeling der godsdiensten in Duitsland uitgegeven. De laatste kaart (1803), van Franz Ludwig Gusesfeld is weinig imposant en staat in de schaduw van het werk van bijvoorbeeld Engelse tijdgenoten. Het is de laatste eenblads-opname van het 'Heilige Roomse Rijk', dat in 1806 met de komst van Napoleon beëindigd werd. De op ware grootte afgebeelde kaarten zijn afgedrukt op royale digd werd.

De op ware grootte afgebeelde kaarten zijn afgedrukt op royale dubbele folio bladen (ca. 55 x 70 cm). Zij zijn afzonderlijk, gevouwen als ataskaarten opgeborgen in een stevige overslagdoos. Hoewel de kwaliteit van de reproducties over het algemeen uitstekend te noemen is, met zeer goede uitschieters, valt een gering aantal ervan (no. 12, 14 en 20) in dit opzicht wat tegen.

De bijbehorende tekst is ondergebracht in een apart *Beiheft*, van wat geringere omvang, hetgeen het lezen ervan vergemakkelijkt. De beschrijving is geheel gesteld in het Duits, niet verwonderlijk met het oog op de belangrijkste markt voor deze uitgave. De inhoud van de tekst mikt vooral op een breder publiek, terwijl de specialist, bijvoorbeeld door de uitgebreide literatuurreferenties en de kaarthistorische analyses, ook aan zijn trekken komt. Het tekstboekje zelf bevat ook nog 23 royale afbeeldingen van aanverwante kaarten, ter ondersteuning van de verklarende tekst. Na bespreking van de individuele kaarten geeft Meurer een overzicht van de drie eeuwen lange ontwikkeling naar een optimale nauwkeurigheid van het kaartbeeld van Duitsland, op aanschouwelijke wijze geïllustreerd door een vertekeningennetwerk te leggen over vier 15e en 16e eeuwse kaarten. Mercator komt er in de 16e eeuw al zeer goed van af. Dietrich Pfahler besluit het tekstdeel met een bijdrage over het Heilige Roomse Rijk vanaf de 15e eeuw tot het einde in 1806, de periode waarin alle gereproduceerde kaarten gemaakt zijn.

Jan Werner

Chaerte van de Vrye Heerlickheydt Warmond; een pre-kadastrale kaart uit 1667 vervaardigd door Johan Dou(w). *Uitgegeven en voorzien van een inleiding door A.G. van der Steur. 1985. Uitgeversmij. 'Canaletto', Alphen aan den Rijn in samenwerking met Historisch Genootschap 'Warmelda'; 50 pp. en 18 bladen, prijs f 125,-.*

Door de keurige uitgave van een hele serie kaartboeken heeft de Mij. 'Canaletto' zich een goede naam op het gebied van kaartuitgaven verworven. Van de topografie van Warmond is voorts niemand beter op de hoogte dan de lokale geschiedschrijver A.G. van der Steur. Wanneer tenslotte de bekende Johan Dou voor het werk heeft getekend, zijn alle voorwaarden voor een modeluitgave van een fraaie kaart in 1985 aanwezig. Helaas heeft het niet zo mogen zijn. Dit ligt niet zozeer aan het werk van Van der Steur, hoewel zijn kennis aanmerkelijk groter moet zijn dan hij in de annotatie van de bijgevoegde lijst van eigenaren kon verwerken. Ook de omslag, voorzien van het wapen van de heerlijkheid Warmond, stemt tot tevredenheid, al had een titel op de rug niet misstaan. De afdruk van de kaart op 30% in kleur laat voorts zien, dat Dou goed vakwerk heeft geleverd. Details konden op die schaal niet altijd duidelijk zijn. Zij zijn dat evenmin op een afdruk van 60% in zwart-wit. Deze uitgave moet zelfs hoogst onvoldoende genoemde worden door onjuiste toepassing van raster bij de reproductie, zodat een grijs waas over de kaart is getrokken. Waar de bewerker de maten der percelen heeft weggelaten, kunnen die ten dele niet aan de uitgave ontleend worden. De toevoeging van niet in de titel aangekondigde kaarten van 1812 en 1985 wegen tegen deze euvels niet op. Een gemiste kans.

J.C. Kort

Topografische kaart van de Veluwe en Veluwe-zoom door M.J. de Man, 1802-1812; met een inleiding door K. Zandvliet. *Alphen aan den Rijn, Canaletto, 1984. ISBN 90 64 96 101. 39 blz., ill. f 240,-.*

Het ruim gesorteerde fonds aan kaartenproducties van Canaletto is met een nieuwe belangrijke uitgave uitgebreid. Het betreft de 39-bladige manuscriptkaart van de Veluwe door M.J. de Man, die niet alleen van grote betekenis is voor de kennis van de topografie van dit gebied omstreeks het begin van de negentiende eeuw, maar ook een belangrijke schakel vormt in de geschiedenis van de kartografie van Nederland.

Zoals K. Zandvliet in zijn inleiding bij de reproductie uiteenzet, hing de kartering van de Veluwe samen met de plannen voor een nieuwe kaart van de Bataafse Republiek, waaraan sinds 1798 onder leiding van C.R.T. Krayenhoff werd gewerkt. Omdat van de Veluwe geen bruikbare kaarten bestonden, karteerde een zevental ingenieurs onder leiding van M.J. de Man dit gebied in de jaren 1802-1812. Hun werk resulteerde in een serie van 39 kaartbladen op schaal 1:14.943, in kleur uitgevoerd. Voor de randgebieden - smalle stroken langs Nederrijn en IJssel en het grensgebied met de provincie Utrecht - werd gebruik gemaakt van voorhanden zijnde kaarten, maar verreweg de grootste oppervlakte werd nieuw gekarteerd.

Ten behoeve van de facsimile-uitgave en om vergelijking met de modernere topografische kaart te vergemakkelijken, is de schaal verkleind tot 1:25.000, zonder dat dit overigens tot een verlies aan detail heeft geleid. De kleurendruk is van uitstekende kwaliteit, zodat de zeer gedetailleerde terreintekening goed tot zijn recht komt. De 36 bladen - in een aantal gevallen konden twee originele kaarten van klein formaat samen op één blad worden gereproduceerd - hebben een omvang van 39 x 55 cm en worden, samen met de inleiding, geleverd in een praktische kunstlederen band.

Een aantal kanttekeningen wil ik bij deze, overigens zeer fraaie, uitgave plaatsen. Wat betreft de eigenlijke reproductie betreurt ik het dat het originele 'verzamelblad' waarop de liggen van de 9 kaartbladen is weergegeven, niet gereproduceerd is. Mijns inziens vormt een dergelijk blad een essentieel onderdeel van de originele kaartserie en heeft ook voor de huidige gebruiker groot praktisch nut. De in de inleiding opgenomen bladwijzer, waar we het nu mee moeten doen, is onduidelijk en biedt weinig houvast wat betreft de exacte omgrenzing van de kaartbladen.

Dit brengt mij bij de inleiding zelf. Over de geschiedenis van de militaire karteringen voorafgaand aan het verschijnen van de eerste editie van de Topografische en Militaire Kaart omstreeks 1850, is nog betrekkelijk weinig bekend. De uitgebreide beschrijving van de totstandkoming van de Veluwekaart, zoals K. Zandvliet op p. 21-30 van zijn inleiding geeft, is dan ook een welkome aanvulling van deze lacune in onze kennis.

Dat de auteur ook aandacht schenkt aan ontwikkelingen in de voorafgaande periode is begrijpelijk. Immers, uit die tijd stammen de voorlopers van de Veluwekaart en in die tijd ontving M.J. de Man zijn opleiding tot ingenieur en heeft zich de stijl van kaarttekenen ontwikkeld die voor de Veluwekaart werd toegepast. Het betreft echter een periode waarover nog geen systematische studie op militair-kartografisch gebied is gepubliceerd. Onder dergelijke omstandigheden is een behoedzame en terughoudende werkwijze op zijn plaats, wil men zich niet laten verleiden tot onjuiste of op zijn minst voorbarige conclusies. Deze prudentie heeft de auteur niet opgebracht. Hij heeft een aantal losse, soms spectaculaire 'vondsten' uit het rijke archiefmateriaal samengesmeed tot een verklarend overzicht van theorie, stijl en geschiedenis van de militaire karteringen in de tweede helft van de achttiende eeuw (p. 7-15). Dit maakt bij eerste kennismaking weliswaar een zeer plausibele indruk, maar bij nadere beschouwing constateert men onjuistheden, onzorgvuldigheden en onvoorzichtigheden die het hele betoog op losse schroeven zetten. Met een tweetal voorbeelden wil ik dit illustreren.

In tegenstelling tot het vermelde op p. 13, is mij na uitgebreid archiefonderzoek duidelijk gebleken, dat De Man niet betrokken is geweest bij de kartering van J.H. Hottinger c.s. in de ja-

ren 1792-1793, de kaart van de Groningse inundatie kan dan ook niet als zijn leerstuk worden beschouwd en het is moeilijk vol te houden dat er via De Man een *directe* verbinding tussen de karteringen vóór en na 1795 loopt (p. 14).

De bijna doorslaggevende rol die in het ontstaan van de tekenstijl van de militaire kaarten wordt toegekend aan Thielkes boek *Feldingenieursschule* is eveneens verre van overtuigend. Het feit dat omstreeks het tijdstip waarop dit boek verscheen (1769), de stijl van kaarttekenen veranderde overeenkomstig de in dit boek beschreven regels, zegt nog weinig over de rol die deze publikatie speelde. Mij is gebleken dat vernieuwingen in de militaire kartografie zich, met name door mondelinge kennisoverdracht, vanuit Frankrijk naar de Republiek (en elders) verspreidden. In dit perspectief is het aannemelijk dat Thielke in

zijn boek een aantal principes vastlegde, die inmiddels al gemeengoed waren onder de specialisten. Hoe dit ook zij, om werkelijk een verklaring aangaande de herkomst van de tekenstijl te kunnen geven, zou naast een onderzoek naar de wijze van kennisoverdracht, ook een vergelijkend onderzoek moeten plaatsvinden van militaire kaarten die in deze periode in de Republiek en de omringende landen, met name Frankrijk en Pruisen, zijn vervaardigd. Pas dan kan men stellige uitspraken doen over de herkomst van de tekenstijl.

Samenvattend: de reproductie van de Veluwekaart van M.J. de Man is een fraaie uitgave waarvan de inleiding om een kritische benadering vraagt.

F.W.J. Scholten

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. J.W.H. Werner, Universiteitsbibliotheek, Postbus 19185 1000 GD Amsterdam.

AMSTEL-HORÁK, M.H.V. van, De morgenboeken van Rijnland. Drie eeuwen ongeregelde. In: *Leids Jaarboekje* 77 (1985), blz. 150-178.

Opmeting 1540-1544 door Jacob en Pieter Sluyter, Symon Meeuwzoon van Edam en Coenraat Oelenzoon.

ARENTZEN, J.G., *Imago mundi cartographica. Studien zur Bildlichkeit mittelalterlicher Welt- und Okumenekarten unter gesonderer Berücksichtigung des Zusammenwirkens von Text und Karte*. München: Wilhelm Fink Verlag, 1984. Ill., 374 blz., DM 114,—.

BEEKMAN, F., De polders op kaart. Een geschilderde kaart van Schouwen-Duiveland met wapens van de dorpen en de steden door Daniël Verburcht uit het midden van de zeventiende eeuw. In: *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 10 (1985), blz. 7-20.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, Marijke, Oude kaarten in Utrechtse gemeentehuizen. In: *Maandblad Oud-Utrecht* 59 (1986) 2, blz. 13-22.

HAMELEERS, Marc, De kaarten van Drechterland van 1723 en 1775. Opgedragen aan het dijkcollege door de Kinderen van Govert Oostwoud. In: *De Boekenwereld* 2 (1985/'86) 4, blz. 125-130.

— *Kadastrale atlas Gelderland*. Deel I: Renkum, omvattende de kadastrale gemeenten Oosterbeek, Doorwerth, Renkum. Arnhem, 1985.

KOEMAN, C., Een bibliografie van de in Nederland en Nederlands Indië uitgegeven atlanten in de periode 1880-1940. In: *Kartografisch Tijdschrift* XI (1985) 3, blz. 29-34.

KOEMAN, C., Jan Huygen van Linschoten. In: *Revista da Universidade de Coimbra*. Vol. XXXII Ano 1985, blz. 24-47 = *Serie Separatas* 153 (1984), blz. 3-23.

LANG, A.W., *Kleine Kartengeschichte Frieslands zwischen Ems und Jade. Entwicklung der Land- und Seekarten von ihren Anfängen bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Von 1900 bis 1985 fortgesetzt durch H. Schumacher. Norden: Verlag Soltau-Kurier, 1985. Ill. (kl. en z/w), 112 blz. DM 17,80. ISBN 3-922-365-56-6.

PIKET, J.J.C., Generalisatie in de kartografie en haar wetmatigheden. In: *Kartografisch Tijdschrift* XII (1986) 1, blz. 15-24.

In dit artikel worden ook oude kaarten uitgebreid in de beschouwing betrokken.

— *Plattegrond van Delft na de brand van 1536*, uitgegeven 450 jaar na de brand. Met toelichting door Peter van der Krogt.

— *Alphen aan den Rijn*: Uitgeverij Canaletto, 1986, f 7,50. Uitgave n.a.v. de tentoonstelling 'Delft brandt' (Gemeentearchief Delft, tot 15 sept. 1986) van de geschilderde plattegrond in het Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof' te Delft.

POULS, H.C., Oude landmeetkundige methoden en de hedendaagse terminologie. In: *Kartografisch Tijdschrift* XI (1985) 3, blz. 19-27.

De auteur verschaft duidelijkheid over de in historisch kartografische publicaties vaak onjuist gebruikte termen betreffende o.a. het oudste landmeetkundig leerboek, veelhoeksmeting, droehoeksmeting of triangulatie, voorwaartse snijding etc. □

VRAAG EN AANBOD

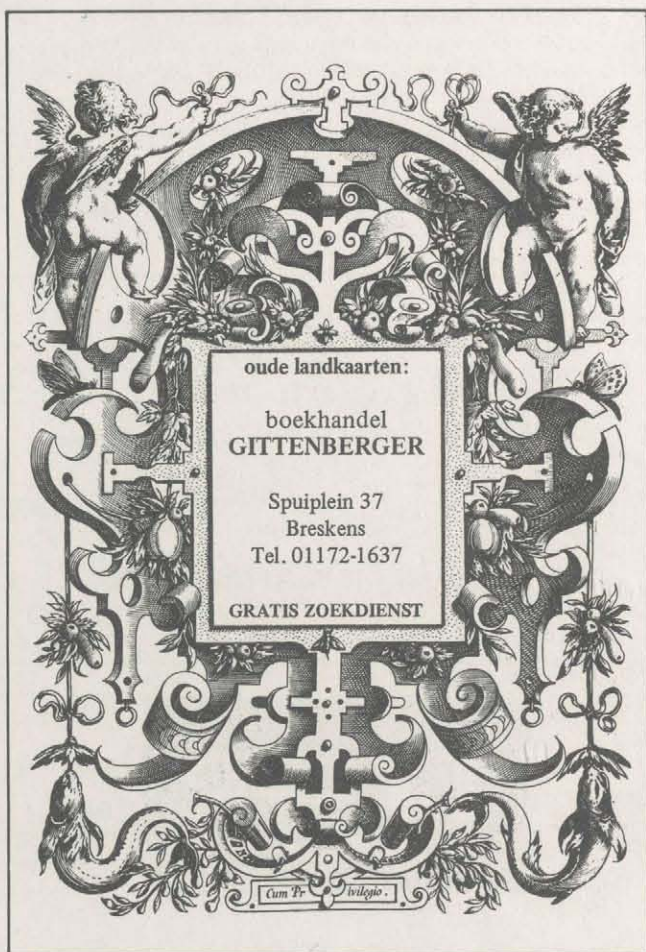
GEVRAAGD: De Grote Bos Atlas.
Druk: 1 t/m 8, 10, 12 t/m 16, 18 en 19, 21 t/m 24, 27, 40 t/m 42.
M. Kroeks
Prof. Bronkhorstlaan 25
3451 ER VLEUTEN
tel. 03407 - 2662.

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. L. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West-Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius*. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher*. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - *The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere)*. Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - *Three World Maps by Nicolaes van Wassaenaer and François van den Hoeye of 1661, Willem Ianszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650*. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 5% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

ANTIQUARIAAT FORUM

Oude, zeldzame boeken. Atlassen.
Oude prenten en kaarten.

Catalogi op aanvraag — Gratis zoekdienst.

FORUM

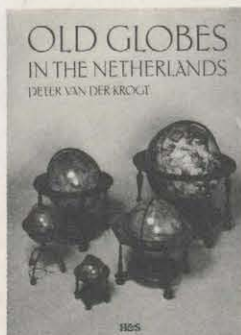

Oudegracht 206
3511 NR Utrecht
Tel. 030-31 69 77

H&S

HES UITGEVERS B.V.

Postbus 129
3500 AC Utrecht.
Tel. 030-31 69 77

Leverbaar:

P. C. J. VAN DER KROGT.
Old Globes in the Netherlands.
1984. Met 80 illustraties,
waarvan 10 in kleur.
Gebonden. 290 p. f 75,—

M. DONKERSLOOT-DE VRIJ.
De plattegrond van Utrecht
verschenen bij N. van der Monde.
1839. Een heruitgave op ware
grootte en in kleur, met een
toelichting.
1983. 4to. Paperback.
Met illustraties. 39 p. f 39,75

P. C. J. VAN DER KROGT.
Advertenties voor kaarten,
atlassen, globes, e.d. in
Amsterdamse kranten, 1621-1811.
1985. Gebonden. 476 p. f 150,—

In voorbereiding:

H. A. M. VAN DER HEYDEN.
The oldest maps of the Netherlands.
Cartography of the XVII Provinces
in the 16th Century. 1986.
Gebonden. Rijk geïllustreerd.
ca. f 95,—

MARCEL DESTOMBES
(1905-1983). Contributions
sélectionnées à l'histoire de la
cartographie et des instruments
scientifiques.
Selected contributions to the
history of cartography and
scientific instruments.
Red. G. G. Schilder, P. C. J. van
der Krogt en S. W. G. de Clercq.
1986. Gebonden. ca. 550 p.
ca. f 200,—

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.
Fondscatalogus 1986-1987 gratis op aanvraag.